

Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling

Essays over de duurzaamheid van het platteland
onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de
provincie Parma

J.F.A.T. van Rijn
W.A. Rienks

rapporten

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling

Dit rapport is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'WOt-rapporten' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling

Essays over de duurzaamheid van het
platteland onder stedelijke druk:
Zuidoost-Engeland versus de provincie
Parma

J.F.A.T. van Rijn

W.A. Rienks

Rapport 46

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, juni 2007

Referaat

Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks, 2007. *Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling; Essays over de duurzaamheid van het platteland onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de provincie Parma*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 46. 69 blz.; 9 ref.; 4 bijl.

Dit rapport gaat in op de vraagstukken en dilemma's rondom duurzaamheid en kwaliteit en de balans tussen people, planet en profit in het landelijk gebied van dichtbevolkte regio's met een intensieve landbouwsector in Europa. De informatie is verkregen uit literatuuronderzoek en interviews met actoren in de regio's Parma (It) en Zuidoost-Engeland (VK). Verschillen in fysiek ruimtelijke omstandigheden en culturele opvattingen van de (overwegend stedelijke bevolking) zijn naast macro economische ontwikkelingen en EU-beleid eveneens sterk bepalend voor de ontwikkeling van het platteland in de regio's.

Trefwoorden: landbouw, duurzaam, Europa, landelijk gebied, voedsel, landschap, verstedelijking

Abstract

Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks, 2007. *The future of farming near expanding towns and cities: Essays on the sustainability of rural areas under urban pressure: South East England versus the province of Parma*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. WOt-rapport 46. 69 p.; 9 Ref.; .4 Annexes

This report describes the balance between people, planet and profit in rural areas that are densely populated and have an intensive agricultural sector. The information was gathered from literature research and interviews with stakeholders in the Parma (It) and Southeast England (UK) regions. Apart from macro-economic developments and EU policy, differences in physical circumstances and cultural beliefs among the mainly urban population greatly influence the direction in which rural areas in these regions will develop.

Key words: agriculture, sustainable, Europe, rural areas, food, landscape, urbanisation

ISSN 1871-028X

©2007 **Alterra**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen.

Tel: (0317) 47 47 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

---

De reeks WOt-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat . **Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

Het was een bijzondere ervaring om in Parma en Zuidoost-Engeland met diverse actoren (belanghebbenden) te praten over hun visie op de toekomst van het platteland. Het was niet alleen uitermate interessant en leerzaam, het was ook gewoon leuk. Want het buitenland verwondert, en dat is niet gek. We nemen immers altijd ons eigen referentiekader mee. En met die bril bekeken, valt alles wat afwijkt direct op. Natuurlijk hangt de verwondering ook samen met de dingen die je ziet, die je meemaakt en waarmee je in aanraking komt. Maar ondanks dat kregen we door de interviews en discussies met de actoren een goed idee van wat er zoal speelt op het platteland van Parma en Zuidoost-Engeland.

We willen iedereen die we in Parma en Zuidoost-Engeland hebben gesproken hartelijk bedanken voor zijn of haar bijdrage aan ons onderzoek. En zonder anderen te kort te doen, willen we een speciaal woord van dank richten aan Pietro Macali van Agriform voor zijn enorme hulp en inzet bij de organisatie van de interviews in Parma.

Wageningen, juli 2007

*Jacqueline van Rijn
Willem Rienks*

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting en conclusies	9
Summary and conclusions	15
Inleiding	21
<i>Non si fabbrica, si fa!</i>	
Ambachtelijk kaas maken in een globaliserende wereld	23
<i>Wij consumeren niet, wij eten!</i>	
De liefde voor het platteland gaat in Italië door de maag	27
<i>Het Bertinelliconcept</i>	
De boerderij in de postmoderne stad	29
<i>Keep on farming</i>	
Verbreding op het Engelse platteland	31
<i>Urbanisatie versus landverlating</i>	
De landbouw in Parma verliest terrein	35
<i>Not in my backyard</i>	
De ijzeren greep van de Engelse behoudzucht	39
<i>Een lastige bijkomstigheid</i>	
Natuurbescherming op z'n Italiaans	43
<i>Farmers Future</i>	
Hebben boeren nog toekomst in Zuidoost-Engeland?	47
<i>Met elkaar verbonden of juist niet?</i>	
Over de band tussen landbouw en voedselindustrie in Parma	51
Tot slot: lessen voor Nederland	55
Literatuur	57
Bijlage 1 The stakeholder questions	59
Bijlage 2 Lijst van geïnterviewden	61
Bijlage 3 Parma in vogelvlucht: feiten en Cijfers	63
Bijlage 4 Zuidoost-Engeland in vogelvlucht: feiten en cijfers	67

Samenvatting en conclusies

Uit onderzoek van Rienks et al (2006) komen vier Europese regio's naar voren die qua ontwikkelingsmogelijkheden op het eerste gezicht een met Nederland vergelijkbare positie hebben: Emilia Romagna (Italië), Murcia (Spanje), Slaskie Voivodship (Polen) en South East England (UK). Ze hebben net als ons land een intensieve landbouw en een hoge stedelijke druk. Maar zullen ze zich ook op dezelfde manier ontwikkelen? Hoe denken de regio's zelf over de toekomst van hun landelijk gebied. Welke dilemma's en vraagstukken zien ze opdoemen rondom duurzaamheid en kwaliteit en hoe gaan ze om met profit, people en planet. Om dit na te gaan, hebben we in het najaar van 2006 een aantal actoren geïnterviewd in twee van deze regio's: Zuidoost-Engeland en de provincie Parma (Emilia Romagna). De bevindingen zijn in dit rapport beschreven in negen essays. Dit hoofdstuk 'Samenvatting en conclusies' bevat de synthese van de vraagstukken en dilemma's die uit de essays naar voren komen rond duurzaamheid en kwaliteit van het landelijk gebied in termen van Profit, People en Planet.

Profit

De structuur van de landbouw in de twee regio's verschilt nogal. Zo heeft 'voedselvallei' Parma van oudsher een sterk ontwikkelde voedingsmiddelenindustrie, die naast enkele multinationals veel kleinschalige, ambachtelijke bedrijfjes telt. Samen met de natuurlijke omstandigheden zorgde dit voor een unieke structuur van de landbouw. Want door vrijwel alle melk uit de streek ambachtelijk tot kaas te verwerken, wordt extra geld gegenereerd. Zo veel dat kleine landbouwbedrijven (< 10 ha, < 10 koeien) in de marginale bergstreken een bestaan hebben naast grote bedrijven (> 100 ha, 100 – 200 koeien) in de vruchtbare Po-vlakte. In Zuidoost-Engeland daarentegen zien we vooral grootschalige landbouwbedrijven: akkerbouwers met honderden hectares en melkveehouders met honderden koeien. De voedselverwerkende industrie is er nagenoeg verdwenen en in vergelijking met Parma zijn de ketens anoniemer en waarschijnlijk ook internationaler.

Waar de strategie in Parma vooral gericht is op het toevoegen van waarde, ligt de focus in Zuidoost-Engeland meer op bulkproductie met smalle marges. Maar deze strategieën lijken niet meer toereikend. Want net als in Nederland zien we dat in Parma en Zuidoost-Engeland de economische positie van veel agrariërs onder druk staat door liberalisering en globalisering van de markt. Ze krijgen steeds lagere prijzen voor hun producten terwijl aan de andere kant de kosten stijgen en de subsidies afnemen. Zowel in Parma als in Zuidoost-Engeland wijten boeren de crisis aan het feit dat ze steeds meer zijn gaan produceren zonder zich te bekommeren om de markt. De markt is in handen van partijen waarop ze als individuele boer weinig tot geen grip hebben. Zo maken in Engeland de supermarkten de dienst uit en hebben vijf kaasinkopers meer invloed op de prijs van de Parmezaanse kaas dan vijfhonderd ambachtelijke kaasmakerijen.

Zowel in Parma als Zuidoost-Engeland zijn er afgelopen jaren dan ook veel boerenbedrijven gestopt. En dit proces is nog niet ten einde. In Zuidoost-Engeland hebben vooral de melkveehouders het moeilijk. De melkprijs is er gedaald tot de laagste in Europa en het aantal melkveebedrijven daalt hierdoor ook: in 2002 waren er nog 922 melkveehouderijen, in 2005 nog 655. In Parma is de afgelopen tien jaar de helft van de kleine (berg)boeren verdwenen. En hun aantal zal nog verder afnemen. Want van de elfduizend landbouwbedrijven in de provincie Parma zijn er maar vijftienhonderd groter dan 30 ha, de omvang die als competitief wordt beschouwd. Omdat de berggebieden zich niet lenen voor grootschalige landbouw, zal de

landbouw er op termijn mogelijk helemaal verdwijnen. Een geliberaliseerde wereld wordt gezien als onontkoombaar en vooral de Italiaanse boeren zien de waarschijnlijke afschaffing van de landbouwsubsidies na 2013 met zorg tegemoet. De Engelse boeren zien ook nieuwe kansen, bijvoorbeeld door de opkomst van de biobrandstoffen. Volgens de geïnterviewden zijn de EU-subsidies voor landbouw en platteland eindig en is subsidie voor landschapsonderhoud een doodlopende weg. Als boeren meer betaald krijgen voor hun producten, blijft het landschap vanzelf in stand, menen ze.

De wil om te blijven boeren is groot. Gedreven door familietraditie en de binding met hun grond, verzinnen boeren van alles om te blijven boeren. In beide regio's zoeken de boeren manieren om het inkomen te verbeteren en het bedrijf te continueren. Overstappen op andere gewassen of diversificatie zijn voorbeelden van gekozen oplossingsrichtingen. Er zijn boeren die waarde toevoegen aan het product en de afzet ervan zelf gaan verzorgen, terwijl anderen de oplossing zoeken in nieuwe vormen van dienstverlening. Ze verhuren overtollige bedrijfsgebouwen als kantoor, beginnen een Bed and Breakfast of verdienen geld met landschapsonderhoud. Hoewel we creatieve oplossingen tegenkwamen, zoals de verkoop van boerderijproducten in een outlet centrum, zien we dat de producten en diensten vooral in de regio worden afgezet. Bovendien lijken de gekozen oplossingsrichtingen ook cultureel bepaald: kwaliteitsvoedsel in Parma en groene en rode diensten in Zuidoost-Engeland. Maar zowel in Italië als Engeland geldt dat de uitgangspositie van de individuele boer sterk bepalend is voor zijn ontwikkelingsmogelijkheden.

De nabijheid van de stad heeft voor- en nadelen. Het biedt afzetmogelijkheden voor producten en diensten waarvan perifeer gelegen boeren alleen maar kunnen dromen. De nabijheid van grote urbane gebieden zorgt echter ook voor druk op het landelijk gebied. Zo zijn, geholpen door een strikt ruimtelijk beleid en de nabijheid van metropool Londen de prijzen voor onroerend goed (huizen en cultuurgrond) in Zuidoost-Engeland tot grote hoogte gestegen. Het bijproduct van de landbouw, het landschap, is er door de burgers heilig verklaard en vertegenwoordigt inmiddels een grotere economische waarde dan de landbouwproducten zelf. In de provincie Parma manifesteert de stedelijke druk zich in diffuse bouwactiviteiten die de goede landbouwgronden opsouperen en leiden tot versnippering. De economische ontwikkeling van de urbane gebieden heeft dus veel invloed op de ontwikkelingsmogelijkheden van het peri-urbane platteland.

Conclusies Profit

1. Zowel in Parma als Zuidoost-Engeland staat de economische positie van de boeren onder druk. De opbrengsten dalen en de kosten stijgen en veel boerenbedrijven stoppen. Vooral kleine bedrijven in de berggebieden van Parma en de melkveehouderijbedrijven in Zuidoost-Engeland lopen risico.
2. De boeren in beide regio's hebben de markt verwaarloosd en hebben zich te veel gericht op productieverhoging. De markt is in handen van partijen waarop de individuele boer weinig grip heeft.
3. De wil om te blijven boeren is groot. In beide regio's zoeken boeren naar manieren om het inkomen te verbeteren en het bedrijf te continueren. Diversificatie is een veel gekozen oplossingsrichting. Er zijn culturele verschillen: in Parma zoeken de boeren de oplossing vooral in waarde toevoegen aan het product. In Zuidoost-Engeland zien we ook vormen van rode en groene dienstverlening.
4. De uitgangspositie van de individuele boer bepaalt in sterke mate zijn ontwikkelingsmogelijkheden.
5. De economische ontwikkeling van de urbane gebieden is van grote invloed op de ontwikkelingsmogelijkheden van het peri-urbane platteland.

People

Hoewel de boeren in beide regio's qua oppervlakte nog steeds domineren, zijn ze qua aantal ver in de minderheid. Het aandeel boeren in de maatschappij is enorm gedaald. De stedeling is in de meerderheid, maar die heeft steeds minder notie van het verband tussen landbouw, voedsel en landschap. Mede hierdoor neemt de kloof tussen boeren en burgers verder toe. In Zuidoost-Engeland is zelfs sprake van een imago-probleem en zijn landbouworganisaties een charmeoffensief begonnen. Zowel in Parma als Zuidoost-Engeland ervaren de boeren dat hun belangen bij bijvoorbeeld de ruimtelijke ordening niet zwaar meetellen. De opvattingen en behoeften van de stedelingen drukken een groot stempel op de ontwikkelingsmogelijkheden van het platteland. De opvattingen over het platteland zijn sterk cultureel bepaald. In Parma wordt het gewaardeerd vanwege het voedsel en in Zuidoost-Engeland vanwege het landschap.

In Parma gaat de liefde voor het platteland door de maag en is er weinig oog voor de natuur en de landschappelijke waarden. Zo zijn er in de provincie verschillende toeristische routes rond het thema voedsel. En in de provinciale natuurparken staan niet de aanwezige natuurwaarden centraal, maar het voedsel dat de boerderijen in het park produceren. Bouwen is aan weinig regels gebonden en lijkt 'overal' toegestaan. In de praktijk wordt er voornamelijk in de Po-vlakte gebouwd. Er is sprake van veel 'urban sprawl'. Dit leidt tot schade aan het landschap en versnippering van landbouwgrond. Hoewel landbouwgrond in Italië wettelijk beschermd is, speelt de landbouw in de praktijk geen rol bij de ruimtelijke ordening. En de burgers maken zich drukker om voedsel en voedselkwaliteit dan om veranderingen in het landschap. De burgers zijn bereid extra te betalen voor kwaliteitsvoedsel (als ze daar het geld voor hebben) en ook de Parmezaanse kinderen worden 'voedselbewust' opgevoed. Op speciale didactische boerderijen krijgen ze les in de smaak van het voedsel en de cultuur van het platteland. Het vormt een vast en verplicht onderdeel van het lespakket op school. Toch lijkt dit kwaliteitsbewustzijn langzaam te eroderen, want ook Italië is een postmoderne samenleving waarin de mensen steeds meer gesteld raken op gemak en beleving.

In Engeland wil de consument vooral veel, goedkoop en gemakkelijk voedsel. Er is weinig kennis over voedsel. De enorme toename van obesitas onder de bevolking heeft geleid tot wat bescheiden initiatieven om op scholen meer aandacht aan voedsel en landbouw te gaan geven. In tegenstelling tot Italië zijn er in Engeland veel organisaties die zich bezighouden met natuur- en landschapsbehoud. Zij hebben veel leden en veel politieke invloed. Ook in Zuidoost-Engeland wil men het landschap conserveren. Bij voorgenomen veranderingen komen mr. en mrs. NIMBY in het geweer en ook de boeren in de regio kunnen niet om deze kritische burgers heen. Het ruimtelijke beleid is zeer restrictief. Nieuwbouw in het landelijk gebied en nabij de plattelandskernen is nauwelijks toegestaan. Maar dit biedt de boeren wel een nieuwe bron van inkomsten: overtollige boerenschuren worden omgetoverd in bedrijfsverzamelgebouwen en verhuurd. Onder invloed van deze maatschappelijke omstandigheden lijken de Engelse boeren ook meer na te denken over het leveren van rode, groene en blauwe diensten aan de samenleving dan hun Italiaanse collega's. Ook de teelt van energiegewassen wordt serieuzer overwogen. De Engelsen lijken zich iets meer bewust van de klimaatverandering en de gevolgen daarvan.

In beide regio's overheerst de mening dat boeren te individualistisch zijn en te weinig samenwerken. Wel wordt onderlinge samenwerking genoemd als mogelijke oplossing om de huidige problemen het hoofd te bieden, maar de boeren lijken niet goed te weten hoe ze dat moeten aanpakken. In Zuidoost-Engeland waren er wel enkele voorzichtige initiatieven tot samenwerking, bijvoorbeeld om machines samen te delen. In Italië hecht men bovendien sterk aan de eigen grond: ruilverkaveling en boerderijverplaatsing zijn onbespreekbaar. Werken in de landbouw is in beide landen niet populair. Het werk is te zwaar en wordt slecht betaald. Hierdoor is het zowel in Zuidoost-Engeland als in Parma moeilijk om bij de lokale bevolking

voldoende werknemers te vinden voor al het boerenwerk. De landbouw is nu al deels afhankelijk van buitenlandse arbeid en die afhankelijkheid zal in de toekomst alleen nog maar toenemen. In de tuinbouw in Zuidoost-Engeland werken veel Oost-Europeanen en op de grote melkveebedrijven in Parma zien we veel Pakistani en migranten uit Zuid-Italië. De arbeidsmigranten krijgen echter ook steeds meer alternatieven in andere sectoren. De arbeidsvoorziening in de arbeidsintensieve landbouw is dan ook een belangrijk aandachtspunt voor de toekomst.

Conclusies People

1. In peri-urbane gebieden zijn opvattingen en behoeften van de stedelingen steeds bepalender voor de ontwikkelingsmogelijkheden. Dat stedelingen steeds minder notie hebben van het verband tussen landbouw, voedsel en landschap en de rol van de boer daarin, vormt daarbij een knelpunt.
2. De opvattingen en kennis over het platteland zijn cultureel bepaald. In Italië wordt het geassocieerd met voedsel in Engeland met landschap en natuur. Deze opvattingen bepalen ook het handelen van overheid en burgers bij ontwikkelingen op het platteland. Ze geven richting aan de (overheids)initiatieven voor plattelandsontwikkeling.
3. De individualistische houding van boeren staat onderlinge samenwerking in de weg. Ze weten geen vorm te geven aan samenwerking. Dit vormt een knelpunt voor de verbetering van de positie van de boeren.
4. De intensieve landbouw in de peri-urbane gebieden wordt steeds afhankelijker van 'vreemde' (niet uit de regio afkomstige) arbeid. arbeidsvoorziening in de arbeidsintensieve landbouw is een belangrijk aandachtspunt voor de toekomst.

Planet

De landbouw is zowel in Zuidoost-Engeland als in Parma nog steeds de belangrijkste 'ruimtelijke drager' maar verliest wel steeds meer terrein aan stedelijke functies. In de provincie Parma manifesteert de verstedelijking zich vooral in de Po-vlakte. De stedelijke uitbreiding verloopt ongecontroleerd, gaat ten koste van de goede landbouwgronden en houdt geen rekening met het afwateringssysteem. Hierdoor dreigt op termijn een wateroverlastprobleem. De landbouwgronden raken versnipperd en uitbreiding van de landbouwbedrijven kan alleen door verder te intensiveren, met alle milieuproblemen van dien, want de bedrijven zijn nu al behoorlijk intensief. Het perifeer gelegen berggebied daarentegen loopt leeg. Jonge mensen trekken naar de vlakte en de bevolking vergrijsst. Veel landbouwbedrijven stoppen en dit gaat gepaard met landverlating. De typische bergweitjes en kleine graanakkertjes zullen hierdoor verdwijnen en op den duur veranderen in bos. Vanuit oogpunt van natuur en milieu hoeft dit overigens niet negatief te zijn.

Ook in Zuidoost-Engeland zal de verstedelijking verder toenemen. Maar dit gebeurt vanwege de strenge ruimtelijke regels compacter en gecontroleerder dan in Parma. Landverlating is in Zuidoost-Engeland niet aan de orde. Wel zal het landgebruik veranderen, omdat de boeren toch op zoek gaan naar winstgevende vormen van landgebruik. Dat hebben ze altijd al gedaan. Het landschap is niet statisch, maar verandert voortdurend. Zo is het 'kleinschalige' landschap in de regio met al zijn heggen vroeger nog kleinschaliger geweest. Daarnaast zullen steeds meer plattelandshuizen in bezit komen van stedelingen. In hun kielzog zal ook het aandeel paarden en paardenweiden toenemen, wat een negatieve invloed heeft op de natuurwaarden.

Zowel Zuidoost-Engeland als de provincie Parma kampt in de zomer met watertekort. Met de verdere verstedelijking en de klimaatverandering zal dit probleem alleen maar toenemen. In Parma leek men zich daar nog niet erg veel zorgen om te maken. In Zuidoost-Engeland wil men waterreservoirs aanleggen om het probleem op te lossen, maar door NIMBY-acties is er

na 20 jaar zoeken nog steeds geen zicht op een geschikte locatie. Subsidies voor landschapsbehoud zijn op den duur niet vol te houden. En daarom zal het nevenproduct van de productielandbouw, het agrarische cultuurlandschap zowel in Parma als Zuidoost-Engeland gaan veranderen. En wil men het landschap in de toekomst behouden, dan zijn betere prijzen voor de producten daarvoor de beste garantie.

Conclusies Planet

1. In de onderzochte peri-urbane regio's is de landbouw nog steeds de belangrijkste ruimtelijke drager, maar de concurrentie om de ruimte is er groot. Ruimtelijke regelgeving blijkt daarbij veel invloed te hebben op de balans tussen people, planet en profit.
2. In de marginale berggebieden van Parma gaat het stoppen van bedrijven gepaard met landverlating en zal cultuurland weer veranderen in bos.
3. Omdat boeren op zoek gaan naar winstgevende vormen van landgebruik zal het agrarisch cultuurlandschap gaan veranderen. Dat is overigens altijd al gebeurd, landschappen zijn niet statisch.
4. Betere prijzen voor de producten zijn volgens de actoren een betere garantie voor landschapsbehoud dan subsidies
5. Watertekort is zowel in Parma als Zuidoost-Engeland een probleem en dit zal met de verdere verstedelijking en klimaatverandering alleen nog maar toenemen.

Summary and conclusions

Research by Rienks and others (2006) showed that, at first glance, four European regions are in positions similar to that of the Netherlands as regards development opportunities: Emilia Romagna (Italy), Murcia (Spain), Slaskie Voivodship (Poland) and South East England (UK). Like the Netherlands, these regions combine intensive farming with high urban pressure. But will these regions also develop in the same way? What is the opinion of local residents about the future development of their rural areas? Which dilemmas and problems do they envisage as regards sustainability and quality, and how do they deal with profit, people and planet aspects? To examine this, we interviewed a number of stakeholders in the autumn of 2006, in two regions: South East England and the province of Parma (Emilia Romagna). The results are described in this report in the form of 9 essays. This chapter, 'Summary and conclusions', offers a synthesis of the questions and dilemmas which appear from the essays about sustainability and quality of rural areas in terms of profit, people and planet.

Profit

The agricultural structure differs considerably between the two regions. 'Food valley' Parma, for instance, traditionally has a strong food industry which includes not only some multinationals but also many small-scale, artisanal companies. Along with the natural circumstances, this has ensured a unique agricultural structure. The fact that nearly all of the regionally produced milk is processed into cheese in traditional ways generates additional money, to the extent that small farms (< 10 ha, < 10 cows) on marginal soils in mountain areas can exist alongside large farms (100 ha, 100 - 200 cows) on fertile soils in the Padan Plain. South East England, on the other hand, is dominated by large-scale farms: arable farms with hundreds of hectares and dairy farms with hundreds of cows. The food industry has almost disappeared, and in comparison with Parma, the production chains in the South East are more anonymous and probably also more international.

Whereas in Parma, the strategy focuses on adding value to the products, the South East farmers are applying themselves more to bulk production with narrow profit margins. These strategies, however, no longer seem adequate, because, as in the Netherlands, the economic position of many farmers in Parma and South East England is under pressure from deregulation and globalisation. Farmers' incomes continue to fall, while on the other hand costs are increasing and subsidies are decreasing. Both in Parma and in South East England, farmers are blaming the crisis on having ignored the market. They kept raising their production without paying proper attention to the market, which is now ruled by groups which cannot be influenced by individual farmers. In the UK, for instance, it is the supermarkets which are in charge, and in Parma, five major cheese wholesalers are affecting the prices for the more than 500 artisanal dairy factories in Parmigiano-Reggiano.

As a result, many farmers both in Parma and South East England have given up farming in the past few years, and this development is still continuing. In the South East, it is especially the dairy farmers who are in trouble. Milk prices have fallen to the lowest level in Europe, and the number of dairy farms has decreased from 922 in 2002 to 655 in 2005. In Parma, half of the small (mountain) farms have disappeared in the past ten years, and their numbers are expected to drop further, because in the province of Parma only 1500 of the 11,000 farms are larger than 30 ha, the size which is considered to be competitive. Because the mountain areas are not suitable for large-scale agriculture, farming here may disappear entirely in the long run. A liberalised world is considered inevitable, and the Italian farmers in particular are

worried about the probable abolition of EU agricultural subsidies after 2013. The English farmers do see new opportunities, for example because of the rise of bio-fuels. According to the respondents, the EU subsidies for agriculture and rural areas will not last. They also think that the subsidies for countryside stewardship are a dead end. In their view, if farmers get more money for their products, the landscape will automatically be preserved.

Among farmers there is a strong drive to continue farming. Family traditions and ties with the land ensure that farmers come up with all kinds of solutions to continue their farms. In both regions, farmers are seeking ways to improve their farm income, for instance by growing other crops or by diversification. Some farmers are adding value to the products and selling the products themselves. Others are seeking to provide new kinds of services, for example by letting redundant barns as offices, starting a Bed and Breakfast or earning money from countryside stewardship. Although we encountered creative solutions, such as selling farm products at an outlet centre, we noticed that the products and services were mainly being sold in the farmers' own region. Moreover, the solutions they chose also seemed culturally determined: quality food in Parma and delivering environmental and housing services in South East England. But both in Italy and the United Kingdom, the points of view of individual farmers largely determine their developmental opportunities.

Farming near a city has its advantages and disadvantages. It offers outlets for products and services that farmers in peripheral regions can only dream of. However, the proximity of large urban areas also puts pressure on the rural areas. Strict spatial planning policies and the proximity of Greater London mean that real estate prices (houses as well as farmland) in South East England have soared. The agricultural by-product, the landscape, has come to be regarded as sacred by civilians, and by now, the landscape in the South East has a higher economic value than the entire agricultural primary production in this region. In the province of Parma, urban pressure manifests itself in urban sprawl. Scattered building activities are wasting good farmland, and this also leads to fragmentation. Hence, the economic development of urban areas is affecting the opportunities for rural development in peri-urban areas.

Conclusions on Profit aspects

1. Both in Parma and in South East England, the economic position of farmers is under pressure. Yields are decreasing, costs are increasing and many farmers are giving up farming. It is especially small farms in the mountain areas of Parma and dairy farms in the South East that are at risk.
2. In both regions, farmers have ignored market forces. They have applied themselves too much to increasing production. Parties that are beyond the control of individual farmers are controlling the market.
3. The drive to go on farming is strong. In both regions, farmers are seeking ways to improve their income and to continue farming. One popular option is diversification. There are cultural differences: in the province of Parma, farmers are seeking a way out of the present predicament by raising the value to the products, whereas in South East England, farmers are also delivering environmental and housing services.
4. The individual farmer's point of view largely determines their opportunities for development.
5. The economic development of urban areas is greatly affecting opportunities for rural development in peri-urban areas.

People

In terms of acreage, farms still dominate both regions, but in terms of numbers, farmers have become a small minority. While urban residents now form the great majority, they have little

notion of the connection between agriculture, food and the landscape. Hence, there is an increasing gap between farmers and urban residents. In South East England, farmers are struggling with an image problem, and farmers' organisations have started a charm offensive. Both in Parma and the South East, farmer's are noticing that their interests are being neglected in matters like spatial planning. It is the opinions and needs of townspeople that determine the opportunities for rural development. Perceptions of rural areas are also to a large extent culturally determined: in Parma, the countryside is appreciated because of its food and in the South East because of its landscape.

In Parma, the love of the countryside is closely linked to traditional foods, and there is little attention for the values of nature and the landscape. For instance, the province of Parma features several gastronomic tourism routes. And instead of existing ecological values, the regional nature parks are focusing on farm produce. Building activities are restricted by few rules and seem to be permitted anywhere. Most building activities are taking place in the Padan plain, and result in urban sprawl. This is affecting the landscape and fragmenting farmlands. Although farmland is protected by law in Italy, agriculture in fact plays no role in spatial planning at all. On the other hand, whereas urban residents do not worry much about changes in the landscape, they are worried about food and food quality. They are willing to pay extra for good quality food (if they have the money) and children in the province of Parma are made very much aware of food quality through their education. They are taught about the taste of food and the culture of the countryside at special 'didactic farms'. These lessons are an established and compulsory part of the teaching programme. Nevertheless, this quality awareness seems to be slowly disappearing, because Italy has also become a post-modernist society where people are more and more interested in convenience and fun.

In the United Kingdom, consumers mostly want cheap and fast food and have little knowledge about food, although the huge increase in obesity in the UK has led to a few modest initiatives to pay more attention to food and agriculture at schools. In contrast to Italy, the UK has many private nature protection organisations, which have many members and great political influence. The South East too has several organisations that aim to preserve the landscape. If any changes are planned, Mr. and Mrs. NIMBY are up in arms. The farmers in the South East also have to face these concerned residents. In addition, spatial planning policy is very strict. Hardly any permits are given out to construct new buildings in the rural areas, even near villages. At the same time, however, this offers farmers a new source of income: redundant barns are being transformed and let out as shared office space. Under the influence of these social circumstances, the English farmers seems to think more about providing environmental and housing services to society than their Italian colleagues. They are also more inclined to consider the cultivation of energy crops. In addition, the English seem more aware of climate change and its impact.

The dominant opinion in both regions is that farmers are too individualist and do not collaborate enough. Although collaboration is being advocated as a possible solution to the current problems, farmers not seem to have a clear idea of how to deal with it. In South East England, there have been some cautious initiatives for collaboration, for example by sharing machinery. In Italy, farmers tend to be strongly attached to their own land, and re-allotment of land is not being considered. Being an agricultural worker is unpopular in both countries. The work is regarded as hard and the wages as low. As a result, farmers in both areas have difficulty finding enough employees among the local population. Present-day agriculture is already partly dependent on foreign labour, and this is expected to increase in the future. Horticulture in South East England is employing many East Europeans, while the large dairy farms in Parma are employing many Pakistani and migrants from southern Italy. At the same time, these migrant workers will find more and more alternatives in other sectors, so

employment strategy will be an important point of interest for future labour-intensive agriculture.

Conclusions on People aspects

1. In peri-urban area, the opinions and needs of urban residents tend to determine the opportunities for rural development. One problem is that townspeople have little notion of the connection between agriculture, food and the landscape, or of the role of farmers.
2. Perceptions of and knowledge about rural areas are culturally determined. In Parma, the countryside is associated with food, while in South East England it is associated with nature and the landscape. These perceptions also determine the decisions by governments and urban residents on rural development matters, as well as governmental initiatives.
3. The individualist attitude of farmers stands in the way of collaboration. Farmers hardly know how to collaborate, which is hampering improvements to their position.
4. Since the labour-intensive agricultural sector in peri-urban regions will become increasingly dependent on foreign labour, employment strategy will be an important point of interest for the future.

Planet

Both in South East England and in Parma, agriculture is still the most important type of land use, but it is losing more and more ground to urban functions. In the province of Parma, urbanisation is manifesting itself especially in the Padan Plain, where urban expansion is developing in an uncontrolled way. And this in combination with the lack of interest in drainage systems will in the long run create flood risks. Large areas of farmland are being lost, and parcels are becoming more and more scattered. Expanding farm production is only possible through further intensification of farming methods, which will cause more environmental problems, as farms are already rather intensively managed these days. On the other hand, the population in the peripheral mountain areas is shrinking. Young people are relocating to the Padan plain and the mountain population is ageing. Many farmers are giving up farming, and land is being abandoned. Typical mountain pastures and small arable fields are disappearing and in the long run will turn into woods, although from an ecological point of view, this is not necessarily an undesirable development.

In South East England, urbanisation is also expected to increase. Unlike in Parma, however, urbanisation is expected to develop in a more compact and controlled way, thanks to the strict spatial planning rules. Land will not be abandoned here, but land use will change, because the farmers will still go in search of profitable forms of land use, as they have always done. The landscape is not static, but is constantly changing. For instance, the intimate landscape in the South East, with its many characteristic hedges between fields, has already lost part of its small-scale character. More and more country houses are expected to be bought up by urban residents and in their wake will come many more horses and the paddocks to keep them. All of this will adversely affect the ecological values.

In the summertime, both South East England and the province of Parma have to cope with water shortages, a problem that is expected to increase with increasing urbanisation and climate change. Whereas in Parma, people did not appear to be very concerned about this, authorities in the South East are hoping to solve the problem by building water reservoirs. However, after 20 years, suitable locations for them have still not been found, due to NIMBY protests. Since subsidies for countryside stewardship are regarded by farmers as a dead end in the long run, the by-product of agriculture, the man-made landscape, is bound to change both in Parma and the South East. Better prices for the products will offer the best guarantee for preserving the landscape for the future.

Conclusions on Planet aspects

1. In the peri-urban regions we examined, agriculture is still the most important type of land use, but the competition for land is fierce. It appears that spatial planning legislation is greatly affecting the balance between people, planet and profit.
2. In the marginal mountain areas of Parma, farmers are giving up farming and land is being abandoned. Farmland will ultimately turn into woodland.
3. Because farmers go in search of profitable forms of land use, the man-made landscape will change. This is not a new phenomenon, however, as landscapes are not static and are constantly changing.
4. According to the stakeholders, better prices for farm products offer a better guarantee for landscape conservation than subsidies.
5. Water shortages are a major problem both in Parma and South East England, and this problem is bound to increase further due to increasing urbanisation and climate change.

Inleiding

In het landelijk gebied van ons dichtbevolkte land is de stedelijke druk bijna overal voelbaar. Niet alleen de stedelijke functies blijven zich ontwikkelen, onze toch al intensieve landbouw doet dat ook. Wat betekent dit nu op de langere termijn voor de duurzaamheid van ons landelijk gebied? Want duurzame ontwikkeling houdt niet alleen in dat de landbouw in economische zin profijtelijk is. Het milieu en de mens zijn minstens net zo belangrijk. Het draait om Profit, People en Planet.

Er zijn in Europa meer dichtbevolkte regio's. Wat gaat daar in de komende 20 jaar op het platteland gebeuren? Met welke krachten heeft de landbouw in deze regio's te maken? Hoe reageert ze hierop en welke 'transities' zullen zich hierdoor in het landelijk gebied voltrekken?

Duurzaamheidsdilemma's in drukke regio's

In 2006 gingen we binnen het programma WOT-04-385 op zoek naar Europa's 'hot en cold spots' (Rienks et al., 2006). Waar heeft de landbouw gezien vanuit een oogpunt van bedrijfsomvang, beschikbaarheid van arbeid, landgebruik en milieuvriendelijkheid – 'Profit, People en Planet' – goede vooruitzichten voor een duurzame ontwikkeling en waar juist niet?

Vier Europese regio's bleken qua mogelijke ontwikkelingen op het eerste gezicht een met Nederland vergelijkbare positie te hebben. Ze hebben net als ons land een intensieve landbouw en kennen ook een hoge stedelijke druk. Het betreft Emilia Romagna (Italië), Murcia (Spanje), Slaskie Voivodship (Polen) en Zuidoost-Engeland (UK).

Duurzame ontwikkeling vereist een zekere balans tussen 'Profit, People en Planet'. Hoe die balans er uitziet, hangt nauw samen met politieke keuzen. En die zijn op hun beurt weer een weerslag van de opvattingen ofwel 'het wereldbeeld' van de bevolking. Een regio kan dan op het eerste gezicht op Nederland lijken, maar reageren de mensen daar ook op dezelfde manier? Hoe denken ze in de regio's zelf over de toekomst van hun landelijk gebied. Welke dilemma's en vraagstukken zien zij opdoemen rondom duurzaamheid. En hoe gaan zij om met Profit, People en Planet. Dit onderdeel is in het onderzoek van Rienks et al. niet verder uitgewerkt en dat gebeurt nu in dit vervolproject.

Met dit project willen we inzicht krijgen in de vraagstukken en dilemma's rondom duurzaamheid en kwaliteit in het landelijk gebied, zoals die zich op dit moment elders in Europa in werkelijkheid voordoen in regio's die qua stedelijke druk en intensiteit van de landbouw vergelijkbaar zijn met Nederland. Daarnaast willen we inzicht krijgen in de opvattingen die in deze regio's leven over de toekomst van het landelijk gebied. Dit met als doel de duurzaamheid van het landelijk gebied nu en op de langere termijn (2020) te kwalificeren in termen van Profit, People en Planet en daarnaast nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden voor het landelijk gebied in Nederland op te sporen.

Plattelandsvraagstukken in Parma en Zuidoost-Engeland

Uit het onderzoek van Rienks et al. zijn vier Europese regio's geanalyseerd die qua stedelijke druk en intensiteit van de landbouw vergelijkbaar zijn met Nederland. In dit onderzoek is een bezoek gebracht aan twee van deze regio's: de provincie Parma, als onderdeel van de Italiaanse regio Emilia Romagna en de regio Zuidoost-Engeland. Om een indruk te krijgen van de vraagstukken die in deze regio's rondom landbouw en platteland spelen, is met behulp van internet een quick scan uitgevoerd naar beleidsdocumenten, toekomstverkenningen en visies van belangenorganisaties en overheden. Voor de interviews zijn geschikte actoren benaderd:

personen met een heldere kijk op de toekomst van de landbouw en het landelijk gebied. Deze zijn gezocht binnen agrarische ondernemers, boerenorganisaties, onderzoekers, bestuurders, beleidsmakers en natuurorganisaties.

De interviews zijn in het najaar van 2006 gehouden. Parma bezochten we tussen 16 en 21 september. Daar hielden we tien interviews, meestal met een groep actoren. Zuidoost-Engeland bezochten we van 11 tot 14 december. Daar hielden we zes interviews, meestal met één persoon. De interviews in Italië verliepen via een tolk. De geïnterviewden kregen de vragen vooraf toegestuurd (zie bijlage 1). In Parma hebben we naast agrarische ondernemers ook ambtenaren en bestuurders van de provincie, vertegenwoordigers van landbouworganisaties, professoren en onderzoekers van instituten gesproken. In Engeland kwamen de geïnterviewden vooral uit de agrarische sector: boeren en belangenbehartigers van boeren (zie bijlage 2).

De interviews en discussies met de actoren over de toekomst van het landelijk gebied in hun regio leverden veel informatie op. Veel zaken ook, die ons met de Nederlandse bril bekeken verwonderden. Maar omdat die verwondering ook samenhangt met de dingen die je ziet, die je meemaakt en de mensen die je spreekt, kan er op basis van deze interviews geen strikt wetenschappelijke analyse gemaakt worden.

Om iets van onze verwondering over te brengen hebben we er voor gekozen om de zaken die ons in Italië en Engeland opvielen te presenteren in de vorm van essays. We sluiten af met enkele aanbevelingen voor Nederland. In bijlage 1 staan de vragen die we aan de actoren hebben voorgelegd. Bijlage 2 geeft een overzicht van de geïnterviewden. En bijlage 3 en 4 bevatten beknopte achtergrondinformatie van respectievelijk de provincie Parma en Zuidoost-Engeland.

Non si fabbrica, si fa!

Ambachtelijk kaas maken in een globaliserende wereld

Wij fabriceren het niet, wij maken het! Zo luidt ongeveer de vertaling van de slagzin waarmee de Italianen hun wereldberoemde Parmigiano-Reggiano aanprijzen. *Non si fabbrica, si fa* verwoordt de ambachtelijke wijze waarop deze kaas al sinds de middeleeuwen wordt gemaakt: met louter stremsel en melk uit de streek. Die streek beslaat de provincies Parma, Reggio Emilia, Modena en delen van de provincies Bologna en Mantova. Een gebied met een oppervlakte van meer dan 1 miljoen hectare, waarvan 550 duizend hectare een landbouwkundig gebruik heeft.

Denominazione di Origine Protetta

Sinds 1996 is Parmigiano-Reggiano een Europees beschermd streekproduct. De DOP-status, 'Denominazione di Origine Protetta', oftewel 'Beschermd Oorsprongsbenaming' wordt verleend aan producten die in een afgebakend gebied volgens een erkend en gecontroleerd procédé worden gemaakt. Italië kent ruim honderd DOP's, Nederland maar zes. De DOP-certificering is gebaseerd op het 'concept van terroir'. Het idee dat de smaak en kwaliteit van traditioneel gemaakte voedingsmiddelen ontstaat door de interactie tussen bodem, klimaat en vegetatie en eeuwenoude productiemethodes. Unieke omstandigheden dus, die nergens anders bestaan of nagemaakt kunnen worden. Om voor kwalificatie in aanmerking te komen, moet aan strenge productierichtlijnen en kwaliteitsstandaarden worden voldaan. Deze zijn omschreven in de wetten van het producerende land en worden gecontroleerd door onafhankelijke nationale organen en producentenorganisaties. Het 'Consorzio del Formaggio Parmigiano-Reggiano', dat in 1934 werd opgericht, is belast met de controle van de kaas.

Eenvoudig maar niet simpel

Hoewel het recept voor Parmigiano-Reggiano op zich eenvoudig is, laat het zich niet simpel uitvoeren. De kunst zit in het weren van 'foute' boterzuurbacteriën, zonder gebruik van chemische middelen. Dit begint al bij het voer van de koeien. De lijst van verboden voedermiddelen is lang. Kuilgras, maïssilage en genetisch gemanipuleerde soja bijvoorbeeld zijn uit den boze. Het koeiendieet is gebaseerd op lokaal geproduceerde voedergewassen. Ten minste 50% van de dagelijkse ruwvoerbehoefte moet gedekt worden met hooi uit het productiegebied en minimaal 50% van het hooi moet afkomstig zijn van het eigen bedrijf. Zien we in Nederland bij elk rundveebedrijf sleufsilos met kuilvoer, in Parma zijn de bedrijven van verre herkenbaar aan de 'muren' van cilindrische hooibalen. Elke baal heeft een nummer, waarmee zijn herkomst en weiland traceerbaar is. De koeien worden twee keer daags gemolken, waarna de melk binnen drie uur verwerkt moet zijn in de kaasmakerij. De avondmelk wordt afgeroomd en de volgende dag samen met de ochtendmelk verwerkt tot kaas. Van elke kaas wordt geregistreerd welke koeien de melk leverden. In combinatie met de voerregistratie is dus van elke kaas na te gaan welke koe de melk gaf en wat ze heeft gegeten.

Groot verweven met klein

Vrijwel alle melk uit de provincie Parma wordt al eeuwenlang op ambachtelijke wijze tot kaas verwerkt. Het heeft de landbouw een unieke structuur bezorgd. Kleine bedrijven bestaan naast grote en zijn met elkaar verweven. Deze structuur vindt zijn wortels in de natuurlijke omstandigheden. En de tradities, neergelegd in de productieregels van het 'Consorzio del

Formaggio Parmigiano-Reggiano', helpen haar in stand houden. De grote bedrijven vinden we in de vruchtbare Po-vlakte, waar een gemiddeld bedrijf 80 tot 100 koeien heeft. Daar concentreert de melkproductie zich. De kleintjes, met minder dan 20 koeien zitten in de heuvels en bergen op gronden met een veel lagere productiecapaciteit. Zij hebben in toenemende mate problemen en om deze het hoofd te bieden, fuseren ze. Alleen in de bergen komen de koeien in de zomermaanden buiten. In de rest van de streek blijven ze het hele jaar binnen in open stallen. Dat gaat al eeuwen zo. In de heuvels en bergen vinden we ook de akkers en weilanden, waar ruwvoer en graan voor de koeien in de vlakte wordt verbouwd. Dit alles houdt de kleinschalige productiestructuur in stand, maar werkt ook kostenverhogend.

Honderden kaasmakerijen

De transformatie van melk tot kaas gebeurt in zogeheten 'caseifici', kaasmakerijen, waarvan drie typen bestaan. De grootste groep, ongeveer 73% wordt gevormd door de coöperatieve kaasmakerijen, die de melk voor de aangesloten melkveehouders verwerken. Ongeveer 13% behoort tot de commerciële particuliere kaasmakerijen, die de benodigde melk kopen van plaatselijke melkveehouders. De overige 14% is 'zelfkazer'. Dit zijn grote melkveebedrijven die de eigen melk eventueel aangevuld met melk van andere bedrijven tot Parmigiano-Reggiano verwerken. Dit type kaasmakerij neemt de laatste jaren toe ten koste van de coöperatieven.

In het hele productiegebied zijn nog ongeveer 500 kaasmakerijen actief, maar het aantal wordt elk jaar minder. In de provincie Parma daalde het aantal kaasmakerijen van 215 in 2001 naar 209 in 2004, terwijl de productie juist toenam. Alle 500 kaasmakerijen samen maken jaarlijks zo'n 3 miljoen Parmezaanse kazen, enorme 'wielen' met een gemiddeld gewicht van 38 kg. Voor één kaas is ongeveer 600 liter melk nodig en elke kaas blijft gemiddeld 20 tot 24 maanden op de plank liggen om te rijpen. Hiermee is veel kapitaal gemoeid. Zo had een zelfkazer met 160 koeien voor circa 16 miljoen euro aan kaas in zijn opslagloodsen staan! Op dit moment krijgen de melkveehouders per 100 kg melk 10 tot 15 euro meer dan bij zuivelgigant Parmalat. Hiermee moeten ze de hogere voerkosten compenseren. Maar omdat de melkprijzen dalen en de voerkosten stijgen, hebben de veehouders al enkele jaren geen droog brood meer verdiend. Overigens is er in de provincie Parma maar één boer die aan Parmalat levert, wat betekent dat vrijwel alle melkveehouders hun melk via een kleinschalige verwerker afzetten.

Grana Padano

Jaarlijks wordt dus rond de 110 duizend ton Parmigiano-Reggiano geproduceerd. Ongeveer 15% hiervan wordt geëxporteerd: Frankrijk, Duitsland en Engeland zijn de grootste afnemers. Een aanzienlijke hoeveelheid wordt industrieel verwerkt in pasta, pizza en andere producten. Maar de meeste Parmigiano-Reggiano, ruim 50 duizend ton, wordt gekocht door Italiaanse consumenten voor huishoudelijk gebruik. De kaas is vooral populair in het productiegebied zelf. Ze wordt voornamelijk geraspt toegepast in allerlei gerechten. En ook aan tafel wordt er rijkelijk mee gestrooid. De Italianen moeten niets hebben van voorverpakte, geraspte kaas. Raspen doen ze zelf, met een rasp of een al dan niet elektrisch aangedreven molentje.

Parmigiano-Reggiano wordt vooral gekocht in de supermarkt, waar de kilobrokken vaak naast concurrent Grana Padano wachten op een koper. Ook Grana Padano is een harde kaas met DOP-status, waarvan jaarlijks ongeveer 144 duizend ton wordt geproduceerd. Vooral ten noorden van de Po, onder meer in Lombardije. Met gemiddeld 200 koeien zijn de bedrijven daar niet alleen groter dan in Parma, ze kunnen ook veel grootschaliger produceren. Want de kwalijke boterzuurbacteriën in de Grana Padano, zo vertellen de Parmezaanse kaasmakers met enige afschuw, worden met chemische middelen bestreden. In het dieet van de Grana Padanokoeien is kuilvoer daarom wel toegestaan, waardoor de voerkosten aanzienlijk lager liggen. Bovendien wordt de Grana Padano industrieel geproduceerd. En de onwetende consument, die het verschil niet kent, kiest steeds vaker voor de goedkopere Grana Padano. Geholpen door uitgekende marketingstrategieën blijft het marktaandeel van deze kaas stijgen.

Crisis in de kazen

Hoewel Parmigiano-Reggiano een sterk merk is, hebben haar producenten de grip op de markt verloren. De veelal kleine coöperatieve kaasmakerijen handelen niet in kaas. Zij laten dat over aan handelaren, die vaak ook Grana Padano en andere kazen verkopen. Zij gebruiken de Parmezaanse kaas als lokkertje. En zo kan het gebeuren dat de vijf kaashandelaren meer macht hebben dan de 500 kaasmakers. Hoewel de consument het nauwelijks in de prijs vertaald ziet, is er sinds 2005 sprake van dalende prijzen. Kreeg de producent begin 2005 nog rond de 8 euro voor een kilo Parmigiano-Reggiano, nu moet hij genoegen nemen met 6,80 euro. En dat is ruim 1 euro te weinig voor een rendabele bedrijfsvoering. Er is dus crisis in de kazen. Om het tij te keren, zouden vooral de coöperatieven hun strategie moeten wijzigen en gaan samenwerken. Een jonge boerin heeft geprobeerd zo'n samenwerking tot stand te brengen, maar de individualistisch ingestelde coöperaties stoppen liever dan dat ze samenwerken. En dat terwijl ze juist zouden moeten blijven, omdat juist zij de basis van het merk Parmigiano-Reggiano vormen.

Veel melkveehouders keren bovendien de coöperatie in deze crisistijd de rug toe om hun melk aan commerciële kaasmakerijen te leveren. Die betalen aan het eind van de maand wel uit. En zo hebben ze tenminste geld. Grote melkveehouders die over voldoende kapitaal kunnen beschikken, gaan zelf kaas maken en verkopen en proberen zo weer grip te krijgen op de kaasmarkt. De minder kapitaalachtigen hebben deze mogelijkheid niet. Zij hebben te weinig vermogen om de kazen twee jaar op te slaan. Als het zo doorgaat, is er volgens een boerin over tien jaar geen echte Parmigiano-Reggiano meer te krijgen. Ze verwacht dat alle ambachtelijke bedrijven dan verdwenen zijn. Parmigiano-Reggiano wordt dan alleen nog industrieel geproduceerd. De smaak zal er volgens haar zwaar onder lijden en net als die van de Hollandse kazen op plastic gaan lijken.

Uitstervend ambacht?

Professor Giuseppe Bonazzi ziet in de ambachtelijke manier van verwerken juist een grote beperking voor de toekomst: "Als ze niet op een andere manier gaan werken, zijn ze niet meer competitief." De zelf opgelegde regels werken kostenverhogend. Grana Padano kan veel

goedkoper worden geproduceerd. Al is Parmigiano-Reggiano nog zo'n kwaliteitsproduct, als niemand het koopt, heb je nog niets. Indien de kaasmakers niet innoveren, voorziet Bonazzi dat er over 20 jaar veel minder Parmigiano-Reggiano te koop is. De structuur van de landbouw zal veranderen en slechts een op de drie melkveebedrijven zal dit overleven. Parmigiano-Reggiano wordt dan een echt nicheproduct, waarvoor de fijnproever diep in de buidel zal moeten tasten. Bonazzi verwacht dat er over 20 jaar wel meer Grano Padano zal worden verkocht. Maar ook deze kaas heeft momenteel te maken met de gevolgen van de globalisering. Er is veel import van goedkope Grano Padano uit Polen en andere Oostbloklanden, veelal geproduceerd door geëmigreerde Italianen. Ook deze producten zullen op termijn duurder worden, maar dan is de markt in Italië al verpest.

Volgens Bonazzi is de rundveehouderij vanuit het oogpunt van milieu wel duurzamer geworden, maar vanuit het oogpunt van economie zeker niet. De vraag is dan ook of en hoelang het ambachtelijke systeem van kaasmaken nog kan overleven in de globaliserende wereld. In de ogen van een jonge boerin is de Italiaanse landbouw niet geschikt voor massaproductie, 'maar de globalisering gaat sneller dan wij,' constateert ze. De gevolgen zullen zich ook vertalen in het landschap. Zolang het goed gaat met de Parmigiano-Reggiano, is er ook toekomst voor de bergweiden. Veel zal ook afhangen van de consument. Wil hij betalen voor kwaliteit of kiest hij voor de laagste prijs. *Non si fabbrica, si fa!* heeft eigenlijk maar een antwoord: *Non si consuma, si mangia: Wij consumeren niet, wij eten.*

Wij consumeren niet, wij eten!

De liefde voor het platteland gaat in Italië door de maag

Voor zover het al mogelijk is om een volk met een slogan te karakteriseren, zou *Wij consumeren niet, wij eten!* aardig van toepassing kunnen zijn op de Italianen. In het land waar de slowfoodbeweging ontstond, is het voedselbewustzijn groot. De McDonald's in Parma, zo wil het verhaal, lijdt een kwijnend bestaan. Hij moet het hebben van kinderen, die zich laten verleiden door speeltjes bij de 'happy meals'. Parma, dat zich afficheert als Italië's 'food valley', geniet op dit punt ook Europese erkenning. Sinds 2005 zetelt Europa's voedselautoriteit er. Maar evenmin als Hollanders worden Italianen voedselbewust geboren. Het moet ze met de spreekwoordelijke paplepel worden ingegeven. En dat is in Italië bij wet geregeld. Het Italiaanse landbouwministerie, 'Il Ministero delle Politiche Agricole Alimentari e Forestali', is al meer dan 40 jaar belast met de opvoeding van de natie rondom voedsel en cultuur. In het verlengde hiervan houden vier medewerkers van de provincie Parma zich bezig met voedsel educatie.

Didactische boerderijen

Calorieën komen daarbij niet aan de orde. Het gaat om kennis over smaak en hoe het voedsel gemaakt wordt. Over voedselveiligheid, de oorsprong van de producten en de cultuur van het platteland. Een belangrijke pijler onder Parma's plattelandspromotie zijn de 'fattorie didattiche' de didactische boerderijen. Deze bieden programma's om kinderen uit verschillende leeftijdsgroepen kennis te laten maken met de boerderij. De jongsten ervaren de dieren, terwijl de oudere kinderen de relatie tussen platteland, landbouw en voedsel leren leggen. Zij malen bijvoorbeeld tarwe tot meel en bakken er vervolgens koekjes van. De didactische boerderijen gingen 9 jaar geleden van start en zijn een doorslaand succes. Niet alleen hun aantal groeit, ook het aantal bezoekende schoolklassen neemt toe. In 2004 volgden meer dan 600 klassen een of ander didactisch programma op een van de 20 boerderijen. Doorgaans bezoekt een klas de boerderij één keer per jaar. De scholen zouden wel vaker willen, maar dat wordt te veel. Een bezoek kost tussen de 4 en 12 euro per kind. En daar komen de vervoerskosten nog bij.

Ook de ouders worden bijgespijkerd. Voor hen worden op de didactische boerderijen speciale cursussen over eten en voedsel georganiseerd, meestal in het weekend. Veertig procent van de ouders schijnt hier aan mee te doen. Overigens moeten de didactische boeren om de cursussen te kunnen geven zelf ook op cursus: bij Agriform, het opleidingsinstituut van de provincie. Daarnaast zijn er de 'fattorie aperte': twee zondagen in mei waarin boerderijen, regionale parken, proefboerderijen en musea open zijn voor het publiek. In 2004 kwamen er 18 duizend bezoekers op af. Het doet denken aan het Nederlandse 'kom in de kas', maar in Parma ligt de nadruk op hoe het voedsel wordt gemaakt. Ook het buitenland wordt niet vergeten. In Colorno bevindt zich ALMA, la Scuola Internazionale di Cucina Italiana, een opleidingsinstituut voor internationale topkoks. Zij leren hier de streekproducten toepassen in gerechten. En zo vindt deze kennis zijn weg in heel de wereld.

De liefde voor het platteland gaat door de maag

Naast voedsel educatie richt de provincie zich op de toeristische promotie van het gebied. Ook dit wordt ingekleurd met voedsel. Zo zijn er drie routes uitgezet waarin streekproducten centraal staan. Verschillende boerderijen, kaasmakerijen, restaurants en verkopers van streekproducten doen er aan mee. Een ander initiatief zijn de voedselmusea rondom Parma's

paradepaardjes: de kaas, de ham en de tomaat. De activiteiten zijn vooral belangrijk voor de berggebieden. Onder het motto 'agricoltura custoda', probeert men de landbouw daar een toekomst te geven. Als jonge mensen er een bestaan kunnen opbouwen, kunnen ze blijven en is dat goed voor de bergdorpen. Het lijkt overigens een gevecht tegen windmolens, want nergens is de vergrijzing zo groot als juist in de bergen. De projecten in de bergen zijn gericht op biodiversiteit, landschap, dieren en landbouw. Veel bedrijven in de bergen produceren biologisch. Zij worden ondersteund met een site van de provincie om de consument in contact te brengen met aanbieders van biologische producten. Ook de wet helpt een handje. Kantines van scholen en ziekenhuizen in de regio Emilia Romagna zijn namelijk verplicht alleen biologisch geteeld voedsel te verstrekken.

Het lijkt erop dat de liefde voor het platteland bij de Italianen vooral door de maag gaat. Platteland is voedsel en via het voedsel worden landbouw, onderwijs en gezondheidszorg met elkaar verbonden. De doelstelling is de landbouwers mens- en milieuvriendelijk te laten produceren en de consumenten voedselbewust te maken. Maar de opvoeding tot kritische en bewuste consumenten vraagt vasthoudendheid en betekent steeds opnieuw beginnen. Want elk jaar opnieuw dient zich weer een groep 'frisse' kinderen aan. Gemakkelijker wordt het er niet op, want ook Italië 'ver-Aldiseert'. En in het straatbeeld zien we ze ook, de veel te dikke kinderen en jong volwassenen. Het zijn er niet zo veel als in Engeland, maar toch. De Italiaanse samenleving verandert, de tradities slijten en de postmoderne mens rukt op!

Het Bertinelliconcept

De boerderij in de postmoderne stad

Hij verkoopt het goede gevoel van het platteland, de droom die het dagelijkse, jachtige bestaan wat kleur moet geven. Hij doet dat niet op zijn boerderij, maar in een winkelcentrum. En als ze willen, kunnen de klanten op zondag zijn kaasmakerij bezoeken. Of komen recreëren op zijn boerderij, die ook een agriturismo herbergt. Zijn naam: Nicola Bertinelli, ondernemer, boer, kaasmaker en retailer.

Retail

Bertinelli deed een MBA opleiding in Canada. Toen hij terugkwam, stond hij voor de keus: boer worden of wat anders doen. Hij koos voor het eerste, maar wel op zijn eigen manier. Italië leent zich niet voor grootschalige agrarische productie met smalle marges en ook de subsidies worden minder. Het produceren van bulk is niet de manier om overeind te blijven in de globaliserende wereld, dacht hij. Met boeren alleen valt onvoldoende te verdienen, en daarom combineert Bertinelli het nu met productverwerking en retail. Zo maakt hij kaas en ijs en verkoopt dat op plaatsen waar veel winkelend publiek komt. In het outletcentrum van Fidenza exploiteert hij een restaurant. En of je daar nu kiest voor een snelle hap of wat langer de tijd neemt, in alle gerechten zijn de producten van zijn boerderij verwerkt. Klanten die thuis willen nagenieten, kunnen de Bertinellimerkproducten ter plekke aanschaffen.

Trekpleister

Het interieur van de zaak straalt het platteland uit. Het land waar het leven goed is. In de vloer zijn de grassen zichtbaar die zijn koeien dagelijks eten. De wanden zijn opgesierd met stobalen en plastic kazen. Op een nostalgische zwart-wit foto zien we drie kinderen op de rug. Ze spelen in het hooi en verbeelden de drie vennoten van het bedrijf: Nicola, zijn vriendin en zijn zwager. In een groot winkelcentrum in Parma vinden we zijn laatste wapenfeit: een open bar recht tegenover de uitgang van een grote supermarkt. Ook hier komt de boerderij terug in het interieur. En op een groot scherm boven de bar zijn de Bertinellikoeien via de webcam live in beeld. Naast koffie worden zelfgemaakte producten verkocht: ijs, Parmigiano-Reggiano, worst. In de broodjes zijn de eigen granen verwerkt. Maar de grootste trekpleister op de drukke zaterdagmiddag is de melktank waar voor 1 euro een liter dagverse melk kan worden getapt. De melk is niet alleen 40 cent goedkoper dan in de supermarkt, het is ook gewoon leuk om zelf melk te tappen. Vooral kinderen zijn er dol op. Dagelijks wordt er zo'n 400 liter melk verkocht, op zaterdag 500 liter.

Postmodern

Van de wet mag dagverse melk alleen op de boerderij worden verkocht, maar dit is mijn boerderij zegt Bertinelli. De filosofie achter zijn concept komt voort uit de veranderende samenleving. De postmoderne mens, gesteld op gemak en belevenis, rukt op. Winkelen is een van de favoriete bezigheden. En waar kun je deze mensen beter bereiken dan in een winkelcentrum. Bertinelli vindt dat boeren beter kunnen investeren in dit soort activiteiten dan in wat ze altijd hebben gedaan. Groter, groter, groter.... Maar de massa van de boeren weet niet wat ze moet doen in de huidige tijd. En de landbouworganisaties weten het ook niet. Individuele boeren en ook de kleine kaasmakers zijn de speelbal van de inkopers van de grote ketens. De 500 kaasmakerijen die Parmigiano-Reggiano maken, leggen het altijd af tegen de vijf inkopers die onderling de prijs bepalen. Voor Bertinelli ligt de toekomst in het verder professionaliseren en uitbreiden van de winkelactiviteiten. Hij denkt erover om meer winkels op te zetten eventueel in een franchiseformule.

Millesimato

Maar ook bij de verwerking van zijn producten gaat Bertinelli innovatief te werk. Zijn kaasmakerij is als enige ISO 9002 gecertificeerd. Het certificaat van Det Norske Veritas prijkt aan de wand in zijn derde winkel in Noceto. Een winkel bij de kaasmakerij, meer volgens het traditionele Italiaanse concept. Via een ruit kijken de klanten direct in de kaasmakerij, waar ze de beste Parmigiano-Reggiano proberen te maken. Want ook het kaasmaken heeft Bertinelli gediversifieerd. Millesimato is kaas van de melk die de koeien de eerste 100 dagen na het kalven geven. Deze melk is van betere kwaliteit en levert topkaas, waarvoor meer geld gevraagd wordt. Het is net als goede wijn; de kaas wordt steeds beter naarmate ze ouder wordt. Bertinelli streeft totale transparantie na. De productieketen is helemaal in kaart gebracht. Van elke kaas is traceerbaar wanneer hij gemaakt is, in welke kaasketel, van welke koeien de melk kwam en van welk land hun voer. En deze informatie is via Internet allemaal beschikbaar voor de klant. Zo is onze Millesimato met het productienummer DF45513 geproduceerd op 12 september 2004 in kaasketel 3.

Werkgelegenheid

Gebruikmakend van allerlei moderne communicatiemiddelen zoekt Bertinelli zijn klanten in de stad op. Zijn 700 melkkoeien doen hun werk niet anoniem achter de schermen. Op het scherm krijgen ze virtueel een gezicht. Klanten die het 200 hectare grote bedrijf in het echt willen leren kennen, zijn welkom in de agriturismo, de boerderij in Medesano waar de familie sinds 1895 boert. Zo brengt Bertinelli de boerderij niet alleen naar de stad, hij genereert ook extra werkgelegenheid. Voor de verzorging van de koeien zijn zeven medewerkers in touw, voor de verbouw van de voedergewassen drie en in de kaasmakerij werken nog eens vier man. Maar de winkels zorgen voor de meeste werkgelegenheid. In de drie zaken werken in totaal 20 man. De boerderij naar de stad brengen, lijkt te lonen!

Keep on farming

Verbreiding op het Engelse platteland

Met een snelle beweging verwijdert boerin Maggy Hecks een paar rondslingerende kerstcadeaus uit de zitkamer van het statige Hall Court Farm: 'En hier kunnen jullie vanavond TV kijken als je wilt'. Een Bed & Breakfast mag dan aardig wat opleveren, je levert ook een heel stuk privacy in. Pure noodzaak, zo blijkt de volgende ochtend in de keuken als we komen afrekenen. Bij de aangenaam brandende AGA vertelt Maggy over haar boerderij. De Hecks boeren al bijna 100 jaar op Hall Court Farm in Ripe. Ze houden schapen en melkvee, de enige vorm van landbouw waarvoor de zware, natte grond in East Sussex zich leent. Normaal lopen de schapen op de eigen gronden rond het huis, maar door de aanhoudende extreme regenval is het daar nog natter dan gewoonlijk. Ze zijn daarom overgebracht naar de hoger gelegen gronden van het melkveebedrijf dat ze pachten van een grootgrondbezitter. Maar het gaat erg slecht in de melkveehouderij. Voor een liter melk krijgen ze nog maar 17 pence (ca. 25 eurocent). Veel te weinig om de kosten te dekken. De Hecks hebben al jaren niets verdiend, maar ze willen blijven boeren. Maggy: "Onze zoon is pas in het bedrijf gestapt en we willen ons personeel niet ontslaan. Daarom ben ik een Bed & Breakfast begonnen."

Kantoren en schuren

Maar de B&B is niet de enige nevenactiviteit. Om het hoofd boven water te houden, zijn ook enkele oude schuren van Hall Court Farm verhuurd. Er huizen kleine bedrijfjes. Een normaal verschijnsel op het Zuid-Engelse platteland, zo blijkt ook bij ons bezoek aan de Country Landowners and Business Association (CLA) in het nabijgelegen Heathfield. Het kantoor bevindt zich in een voormalig bijgebouw van Satinstown Farm, waar andere bijgebouwen onderdak bieden aan onder meer een keukenboer, een aannemer en een jacuzziverkoper. Het erf staat vol geparkeerde auto's, stille getuigen van de nieuwe plattelandsbedrijvigheid. Het verhuren van bedrijfsgebouwen aan startende ondernemers is erg populair, vertelt Valerie Carter van de South East England Development Agency (SEEDA). Het begon eind jaren zeventig als experiment en blijkt bijzonder heilzaam voor de plattelandseconomie. Het geeft niet alleen de boeren een financiële basis, maar genereert ook werk voor de plaatselijke bevolking. De kantoren moeten immers worden schoongemaakt en het personeel moet eten. Het ruimtelijk plan staat hergebruik toe, maar er zijn wel strenge eisen. Er is toestemming van de gemeente nodig en de bedrijvigheid moet binnen de bestaande gebouwen plaatsvinden. In bepaalde gebieden, zoals 'Areas of outstanding natural beauty' en de Green Belt rond Londen, zijn de mogelijkheden beperkter. Animo is er genoeg voor de oude schuren, dankzij het grote tekort aan betaalbare bedrijfspanden voor starters in de steden.

Nieuwe gewassen

Ook boeren die opzien tegen dagelijkse drukte op het erf, kunnen hun overbodige bedrijfsgebouwen te gelde maken. Simon Butler van Hartley Park Farm in Selbourne, Hampshire verhuurt zijn schuren sinds januari 2006 voor de opslag van goederen in oude zeecontainers. Dit barn-storeconcept werd ontwikkeld door Martin Bazeley, een boer uit Southwick. Iedereen die een veilige opslagplaats voor zijn spullen zoekt, kan terecht bij Barn-store. Videocamera's waken 24 uur per dag over de goederen en de klant kan er op elk gewenst moment bij. Bazeley zette zijn idee om in een franchiseconcept. Simon Butler en zijn vader Tim zijn de eerste franchisenemers. In de bijna 80 jaar dat ze op Hartley Park farm boeren, voerden de Butlers al verschillende veranderingen in. Aanvankelijk verbouwden ze op het 1200 acres (ca. 485 ha) grote akkerbouwbedrijf louter aardappels en hop. De aardappels

hebben plaatsgemaakt voor tarwe, koolzaad en gierst. En in antwoord op de afnemende vraag naar hop werd in 2001 bijna 5 hectare (24 acre) lavendel aangeplant. Hieruit distilleren de Butlers jaarlijks 700 liter lavendelolie, dat ze deels laten verwerken tot zeep en andere toiletartikelen. Moeder Ann Butler runt de English Hampshire Lavender Company. Zij verkoopt de producten in de huiswinkel en op boerenmarkten in de buurt. Om niet helemaal te breken met de hoptraditie, die op Hartley Park Farm teruggaat tot 1700, telen de Butlers nog 2 acres van dit gewas. Als sierproduct. De Sun Inn in Bentworth waar we Simon en drie andere jonge Hampshire boeren spreken, is er rijkelijk mee gedecoreerd.

Slagerij

Net als Simon zijn ook de andere jonge boeren op zoek naar mogelijkheden om te kunnen blijven boeren. Melkveehouder Andy die 300 hoogproductieve Holstein Frisians bezit, kan ondanks een gemiddelde jaarproductie van 9500 kg melk per koe, niet rondkomen. De lage melkprijs dwingt hem overtollige bedrijfsgebouwen te verhuren. Akkerbouwer Giles zoekt het in samenwerking met de burens. Zij delen machines en voeren werkzaamheden voor elkaar uit. Dit drukt de kosten. Van het viertal is Will Brock wel het meest gediversifieerd. Manor Farm in West Woldham, dat hij samen met zijn vader runt, is een traditioneel gemengd bedrijf. Op ruim 160 ha (400 acres) verbouwen de Brocks verschillende akkerbouwgewassen. Daarnaast houden ze zoogkoeien en schapen. Het vlees van het bedrijf verkopen ze in de eigen slagerij in het centrum van Alton. De slagerij is Will 'overkomen'. Vanwege de BSE-crisis was de plaatselijke slager in de jaren negentig op zoek naar betrouwbaar vlees. De Brock's konden dat leveren en zo groeide de slagerij uit tot het belangrijkste afzetkanaal van Manor Farm. Toen de slager er onlangs mee wilde stoppen, nam Will de slagerij over en stelde zo de vleesafzet veilig. Vier personeelsleden runnen de winkel, waar ook de diepgevroren kant en klaarmaaltijden van Will's vrouw te koop zijn. Onder de merknaam 'Anna's Kitchen' produceert zij een keur aan gerechten waarin ze naast producten van Manor Farm, vooral plaatselijke producten verwerkt. De klanten, vooral 50-plussers, kunnen de maaltijden inmiddels op 13 plaatsen in de regio aanschaffen of tegen betaling laten thuisbezorgen.

Charmeoffensief

Het jongste initiatief van Will, de 'boer en bed', is komen overwaaien uit Nederland. Binnenkort kunnen stedelingen op Manor Farm in vijf grote, nostalgisch ingerichte tenten de geneugten van het platteland ervaren. Hopelijk draagt het koken op de houtkachel en het slapen in de bedstee ook bij aan een realistischer beeld van het boerenbestaan. Want naast de lage inkomsten, kampen de boeren met een imago-probleem. Om het tij te keren, is de National Farmers' Union (NFU) onlangs een charmeoffensief gestart. 'Why farming matters' moet de Britten uitleggen wat de landbouw bijdraagt aan zaken als goed voedsel, landschap, milieu, economie en de cultuur van het platteland. Hoewel de boeren als het om hun neveninkomsten gaat, de voordelen van de nabije stad wel degelijk zien, voelen ze zich ook vaak op de vingers gekeken door de onwetende stedeling, wiens bemoeienis soms groteske vormen aanneemt. Zo leidde het telen van koolzaad op enkele plaatsen tot burgerprotest, omdat het gewas allergieën zou uitlokken. Ook de heggen zijn heilig verklaard. De boeren krijgen subsidie voor het onderhoud, maar kunnen dit lastig inpassen in het bedrijfsschema. De onderhoudsschema's zijn onder invloed van de sterke groene lobby vooral opgesteld vanuit het oogpunt van de vogels, vinden ze. Ze willen best zorgen voor het landschap, dat ze als een vrucht van hun eigen arbeid beschouwen, maar ze moeten ook een boterham kunnen verdienen. En net als hun Italiaanse collega's krijgen ze liever meer geld voor de producten, dan subsidie voor landschapsonderhoud. Een eerlijke prijs en de heggen blijven vanzelf in stand!

Verwaarloosde markt

Met de Italiaanse boeren delen ze bovendien de visie dat ze de markt hebben verwaarloosd. De focus heeft te veel op productieverhoging gelegen, waarmee ze zich uiteindelijk hebben gedegradeerd tot producenten van goedkope grondstoffen. Neem de crisis in de melkveehouderij. Tot begin jaren negentig werd alle melk verplicht afgezet via regionale Milk Marketing Boards, die de afzet zo reguleerden dat de hogere prijzen voor consumptiemelk de lagere voor industriemelk compenseerden. Per saldo ontvingen de melkveehouders een redelijke prijs. Maar na de gedwongen afschaffing van de Boards in 1995 werden ze voor de afzet afhankelijk van de zuivelondernemingen. De prijzen kelderden tot de laagste in de EU. Kregen de boeren in 1996 nog 25 pence (35 eurocent) voor een liter melk, nu is dat gedaald tot zo'n 17 pence. En dat terwijl de kosten alleen maar toenamen. De UK veranderde van een exporterend in een importerend land voor melkproducten. Supermarkten maken de dienst uit. Ze gebruiken de melk als lokker en stunten met de prijs. Omdat de boeren niet georganiseerd zijn, worden ze handig tegen elkaar uitgespeeld. De gevolgen blijven niet uit. Het aantal melkveehouderijen daalt snel. In 2002 telde Zuidoost-Engeland 922 bedrijven, in 2005 nog maar 655. Melkveebedrijven worden samengevoegd en geïntensiveerd. Met 200 koeien heb je geen inkomen, met 600 mogelijk wel. De boeren werken zo hard voor hun kleine inkomen, dat ze geen tijd hebben om na te denken en zich te oriënteren op de toekomst.

Minder productie, meer marketing

Die toekomst lijkt voor de veehouderij weinig florissant. Uit onderzoek van de English Beef & Lamb Executive blijkt dat alleen de intensieve veehouderij nog een beetje winstgevend is. Op laaglandschappen wordt op dit moment een verlies van 8 pond per ooi geleden en op vleeskoeien een verlies van 120 pond per koe. De boeren blijven omdat ze het inkomen opkrikken door diversificatie. Zestig procent van de boeren in Zuidoost-Engeland is inmiddels gediversifieerd. Landbouwdeskundige en gepensioneerd directeur van de National Farmers Union (NFU) afdeling Zuidoost-Engeland, Shaun Leavy, onderscheidt twee vormen van diversificatie. De ene voegt waarde toe aan het product. De andere introduceert nieuwe activiteiten. Maar, zo vraagt Leavy zich af, als je onroerend goed verhuurt of een B&B runt, ben je dan nog wel boer? Met de verhuur van overtollige stalruimte aan bedrijven zorgen de boeren er in ieder geval ook voor dat het aandeel agrarische bedrijven afneemt. Er zijn in het landelijk gebied van Zuidoost-Engeland (kleine steden, dorpen en platteland) zo'n 100 duizend

bedrijven geregistreerd. Slechts 18 duizend daarvan zijn agrarische ondernemingen. Hoewel veel boeren onzeker zijn over de richting die ze moeten opgaan, gelooft Shaun Leavy dat er zeker toekomst is voor de landbouw in de streek. De tuinbouw in Kent en Hampshire draait goed en ook met de akkerbouw gaat het redelijk. De meeste gronden zijn van uitstekende kwaliteit. Er zijn volgens Leavy weinig beperkingen en veel kansen. Ook aan de boeren zelf zal het niet liggen. Gedreven door familietraditie en de binding met hun grond verzinnen ze van alles om te kunnen blijven boeren. Ze willen het familiebedrijf voortzetten, desnoods met 'wezensvreemde' nevenactiviteiten. Maar hoe ver kun je daarmee gaan? En hoe lang is het vol te houden om grondstoffen voor afbraakprijzen te produceren? In het belang van hun toekomst zullen de boeren daarom zelf weer grip moeten krijgen op de markt!

Urbanisatie versus landverlating

De landbouw in Parma verliest terrein

Een voortdurende daling van het aantal bedrijven en een gestage toename van het gemiddelde bedrijfsoppervlak, de landbouw in de provincie Parma wijkt op dit punt niet af van die in Nederland. En net als in ons land neemt ook het areaal cultuurgrond jaarlijks af. In de bergen verdwijnt er meer cultuurgrond dan in de vlakke. Maar waar in de bergen de bevolking vergrijst, vergrijst in de vlakke het landschap.

Crane valley

Overall in de Po-vlakte getuigen hijskranen en betonmolens van bouwactiviteiten. Het lijkt er nogal ongestructureerd aan toe te gaan, want her en der in het buitengebied verrijzen huizen, industrieterreinen, winkelcentra en worden wegen aangelegd. In vergelijking met het geordende Nederland een op het oog ongecoördineerde mix van industriële blokkendozen en woongebieden. Jaarlijks verdwijnt zo circa 1% van het landbouwareaal. Parma, 'food valley' of 'crane valley', vragen critici zich dan ook steeds vaker af. Zij zien het voortschrijdende verlies aan goede landbouwgronden en de versnippering als een bedreiging voor de lokale economie, waarin streekproducten als Parmigiano-Reggiano een belangrijke rol spelen. Het is niet alleen een probleem dat de beste landbouwgronden 'verstenen', waardoor de landbouw noodgedwongen intensiveert en de mestproblematiek groeit. Ook het hydraulische systeem is er niet op berekend, waardoor wateroverlast op de loer ligt. De urbanisatie is niet alleen onomkeerbaar, maar gebeurt ook ongestructureerd. En de urban sprawl verpest het landschap, terwijl de versnippering de boeren op hogere kosten jaagt.

Wedijver

Ook de provincie Parma begint zich zorgen te maken over de ongebreidelde bouwlust en het ongestructureerde verlies aan landbouwgrond in de vlakke. De provincie heeft echter weinig instrumenten om de ontwikkelingen te sturen. De compacte stad is geen geaccepteerd planologisch concept in Italië. De planning van de bouwgronden is in handen van de gemeenten. De gemeentelijke bestemmingsplannen moeten weliswaar worden getoetst aan het provinciale ruimtelijke plan (Piano Territoriale di Coordinamento Provinciale), maar dit bevat alleen harde normen voor gebieden met kans op grondverschuiving of nitraatuitspoeling. In alle andere gevallen hebben de gemeenten het laatste woord. En in de onderlinge wedijver ontwikkelen ze nu allemaal hun eigen industrieterrein, dat in veel gevallen grotendeels leeg blijft. De provincie wil de gemeenten laten samenwerken, maar dat moet de politiek ook willen. Want er zijn grote belangen met het ontwikkelen van de gronden gemoeid. En daarom werkt de provincie nu aan bewustwording door de verstedelijking van de vlakke in kaart te brengen.

Verstening

Ruim 60% van de 413 000 Parmezanen woont in de vlakke, ruim 30% in de heuvels en nog geen 10% in de bergen. Hoofdstad Parma is een populaire woonplaats: meer dan 40% van de bevolking woont hier. Na de Eerste Wereldoorlog kwam er een trek vanuit de bergen naar de stad opgang. Maar pas sinds de Tweede wereldoorlog is er sprake van een ware uittocht. Jonge mensen uit de berggebieden trekken massaal naar de vlakke, want daar hebben zij meer toekomst. En deze exodus is nog niet ten einde. Natuurlijk draagt dit bij aan de verdere verstening van de vlakke, maar er is meer aan de hand. Uit het onderzoek van de provincie

blijkt dat de verstedelijking tot 1960 gelijke tred hield met de bevolkingsgroei. Daarna neemt in vrijwel alle gemeenten de urbanisatie sterker toe. De afgelopen veertig jaar verdubbelde het bebouwde oppervlak, terwijl de bevolking met rond de 20% groeide. Tussen 1994 en 2003 tekent zich een trendbreuk af: de urbanisatie voltrekt zich in deze periode nog sneller dan in de voorliggende periode. Kleinere gezinnen, minder mensen per woning en meer voorzieningen zoals winkelcentra en wegen, zijn net als in Nederland oorzaken voor de toegenomen ruimteconsumptie. Maar de 'urbanisatieboost' tussen 1994 en 2003 is waarschijnlijk ook in de hand gewerkt door de 'imposta comunale immobili'.

Groeiprikkel

Deze Italiaanse versie van de onroerende zaakbelasting werd begin jaren negentig ingevoerd en bleek 'n enorme groeiprikkel. Gemeenten begonnen gemakkelijker bouwvergunningen af te geven, want meer vastgoed betekent ook meer geld in de vaak slecht gevulde gemeentekas. Bovendien wordt het in die tijd populair om in vastgoed te investeren, omdat dit meer oplevert dan spaargeld op de bank. Het gevolg is een sterke toename van microdorpjes en industrieterreinen langs hoofdwegen, maar ook in het buitengebied. De nieuwe plattelandshuizen zijn in trek bij de stedelingen. Zij ruilen de dure stad graag in voor het goedkopere dorp, maar blijven wel in de stad werken. En zo leidt de diffuse verstedelijking tot toenemende verkeersstromen richting stad. Om deze in goede banen te leiden, zijn nieuwe wegen nodig, die niet alleen het boerenland verder versnipperen, maar ook de aangrenzende gronden omtoeveren in nieuwe, aantrekkelijke bouwlocaties.

Individualistisch

De toenemende verstedelijking bedreigt niet alleen het landschap en het milieu in de vlakte, maar ook Parma's agro-voedingsmiddelensector. Want er moet wel voldoende landbouwgrond overblijven om de wereldberoemde Parmigiano-Reggiano te blijven produceren. Maar landbouwers en hun organisaties spelen geen rol bij het ruimtelijkeordeningsproces. Gemeenten willen ontwikkelen: huizen, industrie en wegen. En daarbij komen de belangen van de landbouw op de laatste plaats. Veel boeren zijn bovendien blij als ze worden uitgekocht. Het levert veel geld op. Twee jaar geleden is er een wet ingevoerd die landbouw moet beschermen. In de praktijk een papieren tijger, want de economische belangen blijven voorop staan. Ook de individualistische houding van de Italianen werkt verstening in de hand: iedereen moet kunnen bouwen op z'n eigen grond. Met het onderzoek hoopt de provincie de gemeenten te laten zien dat urbanisatie niet alleen economisch voordeel brengt. Want tegenover de inkomsten staan grote kosten: voor infrastructuur, sociale zaken en milieu.

Bergboeren verdwijnen

De verstedelijking van de vlakte staat in schril contrast met de leegloop van de berggebieden. Jonge, ondernemende mensen trekken weg, de bevolking vergrijsst en de leefbaarheid loopt terug. Dit proces is al sinds de Eerste Wereldoorlog gaande, maar gaat zoals al gezegd vanaf de jaren 50 steeds sneller. De afgelopen 10 jaar gaf meer dan de helft van de bergboeren er de brui aan. En daarmee halveerde ook de oppervlakte cultuurgrond in de bergen. Professor Bonazzi denkt dat de liberalisering van de landbouw dit proces alleen nog maar zal versterken. Collega-professoren Giacomini en Arfini verwachten dat op termijn alle bergboeren zullen verdwijnen. Van de elfduizend boerderijen in de provincie Parma zijn er maar vijftienhonderd groter dan 30 ha, de bedrijfsomvang die als competitief wordt beschouwd. De gemiddelde bedrijfsomvang is ongeveer 12 ha, terwijl een bergboer nog geen 9 ha heeft. Het bestaan van de Parmezaanse bergboeren is nauw verbonden met het wel en wee van de Parmigiano-Reggiano. Door de crisis in de kazen zijn de verdiensten te laag en moeten velen stoppen. Voor hun gronden bestaat geen interesse meer. En dat betekent dat veel bergweiden worden verlaten, de minst vruchtbare het eerst.

Industriepolitiek

De situatie in Parma steekt nog gunstig af bij die van Italië, waar een bedrijf gemiddeld 8,3 ha heeft. Ter vergelijking een gemiddeld Nederlands bedrijf had in 2005 ruim 23 ha. Toch zeggen deze gemiddelden niet alles. Want in Italië komen ook heel grote bedrijven voor: 20% van de 2,4 miljoen bedrijven produceert 80% van de totale landbouwproductie. En dat is in Parma niet anders. De verwachting is dat alleen deze grote bedrijven de concurrentie met landen als Frankrijk, Duitsland en Polen aankunnen. De kleinschalige, versnipperde bedrijven met hun hoge arbeidskosten zijn niet in staat hiermee te concurreren. Boeren voorzitter Achille Coelli vindt dat de Italiaanse regering de landbouw onvoldoende op de Europese agenda heeft gezet. Spanje deed dat veel beter. Daar heeft de landbouw zich de laatste jaren wel kunnen ontwikkelen.

Volgens professor Giacomini voert Italië sinds de Tweede Wereldoorlog een industriepolitiek en heeft het de landbouw niet meer nodig: 'Italië moet veel landbouwproducten importeren, terwijl het kleine Nederland dankzij de gevoerde landbouwpolitiek kon uitgroeien tot een exportnatie voor landbouwproducten'. Hij karakteriseert ons land als 'één groot landbouwbedrijf': "Jullie hebben Wageningen de Rabobank en een paar grote coöperaties die in feite bepalen wat de boer doet. Italië is met zijn duizenden kleine bedrijfjes een totaal andere wereld."

Landschap

Giacomini ziet echter geen verband tussen bevolkingsdichtheid en intensiteit van de landbouw. De intensivering is in de hand gewerkt door de EU-prijspolitiek. Productieverhoging was voor de kleine gezinsbedrijfjes in de bergen de enige mogelijkheid om het inkomen op te schroeven. Gezinsarbeid kost immers 'niets'. En die intensivering gaat nog steeds door, ook in de vlakte. Want ondanks de sterke afname van het aantal bedrijven, is de totale

melkproductie in Parma niet gedaald. Dat het verdwijnen van de kleine bedrijfjes ook grote gevolgen heeft voor het landschap dringt nauwelijks door. Giacomini: "De maatschappij en de politiek zien het belang van het landschap nog niet en willen er dus ook niet voor betalen." Ook de jonge boeren gru

Ze willen gewoon een inkomen uit hun bedrijf kunnen halen en zitten er niet op te wachten de tuinmannen van Italië te worden. Over de subsidie die Nederlandse boeren kunnen krijgen in ruil voor landschapsbeheer doen ze lacherig. Dat is volgens de boeren én professoren niet vol te houden, omdat de economie uiteindelijk toch bepalend is. Maar ja, als de EU wil betalen, gaan ze het misschien ook wel doen. Want hun concurrentiekracht is al niet zo groot als die van boeren in Duitsland, Frankrijk en Polen, terwijl ook de vaste kosten almaar stijgen door bureaucratie, regeringspolitiek en steeds veranderende regels.

Biologisch

Hoewel de landverlating in de bergen volgens de boeren leidt tot erosie en landverschuivingen, wordt het als een minder groot probleem ervaren dan het landverlies in de vlakte. Uiteindelijk zullen de verlaten gronden weer met bos begroeid raken. Om het hoofd boven water te houden, stappen veel bergboeren over op biologische productie. Voor de meesten een kwestie van een certificaat aanvragen, omdat ze al biologisch produceerden. Inmiddels zijn er in de provincie Parma 4000 biologische bedrijven. Aanvankelijk kregen ze 30% meer voor hun producten, maar door de economische crisis zijn ook de Italianen op de kleintjes gaan letten. Ze kopen liever goedkopere producten, die ook goed zijn. De biologische producten kregen minder ruimte in de supermarkten en de prijs daalde. Omdat boeren wel goed zijn in produceren, maar niet in verkopen, is de provincie het project 'Korte Lijnen' gestart om de biologische boeren en consumenten direct met elkaar in contact te brengen. Een aantal bedrijven doet aan verbreding, maar dat brengt relatief weinig op. De talrijke agriturismo's worden meestal niet gerund door boeren, die hebben daar geen tijd voor. En de in Nederland zo populaire 'boerencamping' moet in Parma nog worden uitgevonden. Maar het is de vraag of deze vorm van kamperen bij de op luxe ingestelde Italianen wel zal aanslaan.

Overleeft het streekproduct?

Er is in Parma dus steeds minder gebied voor de landbouw beschikbaar en het wordt, zeker voor de kleinere boeren steeds moeilijker om een redelijk inkomen uit het bedrijf te halen. Steeds minder jongeren willen het bedrijf overnemen. Fiscaal gezien valt het mee, de overdrachtsbelasting is slechts 1%. Maar de meesten zien op tegen een leven van hard werken en veel opoffering. Degenen die doorgaan, hebben al een goed bedrijf. Op dit moment bestaat ongeveer 20% van het boereninkomen in Parma uit subsidies.

De veranderingen in Europese landbouwpolitiek baren de Italianen veel zorgen. Voor hun gevoel wordt de landbouwpolitiek vooral door de Noord-Europese landen bepaald. En die staan lijnrecht tegenover de mediterrane landen. De vraag is wat de consequenties voor Italië zijn en voor de provincie Parma, waar de landbouwsector al zo kleinschalig is. Op de middellange termijn is het zelfs de vraag of Parma's bekende streekproducten de globalisering kunnen overleven. De verwachting is dat de Parmezaanse economie er hierdoor heel anders zal gaan uitzien. De landbouw in Parma verliest terrein!

Not in my backyard

De ijzeren greep van de Engelse behoudzucht

Een blik in de etalages van de alom aanwezige makelaars leert dat de huizen in de 'South East' (Zuidoost-Engeland) nog duurder zijn dan in Nederland. En kennelijk verkopen ze beter dan broodjes, want een gemiddeld dorp telt naast verschillende makelaars alleen als je geluk hebt nog een bakker. De South East is niet alleen Engeland's grootste regio. Met ruim 8 miljoen inwoners, wonen er ook de meeste mensen. Ruim 80% van de 19090 km² is nog te karakteriseren als 'landelijk gebied'. Het is Engeland's meest beboste regio en zo'n 70% van de grond is in agrarisch gebruik. Er zijn ruim 170 plattelandsstadjes en meer dan 1400 dorpen. Ruim eenderde van het oppervlak in de South East heeft een erkend fraai landschap van nationaal belang. Er is één nationaal park en één in wording. En er zijn maar liefst elf 'Areas of outstanding natural beauty'. Met Groot Londen om de hoek, waar per km² zo'n 4700 mensen wonen, is het niet verwonderlijk dat de druk op de woningmarkt groot is. Vooral landelijk gelegen huizen zijn een geliefd maar schaars artikel. Als er in de South East al een vrijkomt, tellen rijke Londenaars er grif 1,5 miljoen pond voor neer. En in de slipstream hiervan rijzen de prijzen van al het onroerend goed de pan uit.

Geen slaapsteden

Volgens Valerie Carter van the South East England Development Agency (SEEDA) leveren de 'stedelingen' nauwelijks een bijdrage aan de lokale gemeenschappen. Voor hun sociale en culturele leven blijven ze op Londen georiënteerd. Ze werken er en doen er hun boodschappen. Hierdoor komen allerlei voorzieningen op het platteland onder druk te staan. De postkantoren verdwijnen, de scholen en de winkels hebben geen toekomst. De grootste zorg is dat de eens zo levendige plattelandsdorpen slaapsteden worden. Jonge dorpingen kunnen er geen betaalbare woningen vinden. En 'key-workers' als verpleegsters, onderwijzers, politieagenten en plattelandsarbeiders krijgen op hun salaris onvoldoende hypotheek om zich een dorpswoning te kunnen veroorloven. Ze wonen noodgedwongen elders. Wonen op het platteland in de South East is duur, terwijl er werken gemiddeld weinig oplevert. Maar je kunt er wel een betaalbaar bedrijfspand huren, getuige de vele ondernemers uit de stad die een bedrijf zijn gestart in een overtollige boerenschuur. In het spitsuur vullen de wegen zich dan ook in alle richtingen met forensenverkeer. Ze passeren elkaar dagelijks, de 'fortuinlijke' forens die zich een huis op platteland kan veroorloven en de 'minder fortuinlijke', die op het platteland zijn boterham verdient.

Geen verandering

De stadsen die zich voor veel geld een plattelandsidylle hebben aangeschaft, zitten niet te wachten op veranderingen. Het landschap moet vooral blijven zoals het is. "Mr en Mrs Nimby zijn hier uitgevonden", zegt Carter, "en ze wonen overal". Nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen vereisen daardoor een lange adem. Carter: "Drinkwater is schaars in de South East. We zijn al 20 jaar op zoek naar een plek voor een reservoir, maar er is nog geen enkel zicht op een locatie. En dan nieuwe huizen. Van de noodzaak is iedereen overtuigd, maar not in my backyard." Net als Nederland hanteert Engeland het compacte-stadconcept: 66% van de nieuwe huizen is gepland in stedelijke gebieden met meer dan 10 duizend inwoners. Maar om te kunnen voorzien in betaalbare huizen staat het nieuwe 'South East Plan' ook kleinschalige woningbouw op het platteland toe. De vraag is alleen waar? Want de Nimby's wonen overal. Ze procederen en lobbyen vaak succesvol bij lokale politici om de ruimtelijke ontwikkelingen tegen te houden. Een heel verschil met Parma, waar de lokale politiek ruimhartig bouwvergunningen verstrekt en de bewoners zich niet zo druk lijken te maken over veranderingen.

Parish planning

Om uit de houdgreep van de behoudzucht te raken, experimenteert de South East nu met 'parish planning'. Een bottom up planningsconcept waarbij dorpsbewoners gezamenlijk consensus bereiken over nieuwe locaties voor bijvoorbeeld huizen. Carter: "Goede procesbegeleiding is onontbeerlijk en het kost heel veel tijd." Ze zit tot over haar oren in Europese plattelandskwesties en daarbij staat wat haar betreft de plattelandsgemeenschap centraal: "Eigenlijk is er geen gemeenschappelijk Europees beleid voor rural communities. Dat is er alleen voor steden en afgelegen gebieden. In Oost- en Noordwest-Europa is dat anders, vooral Zweden en Finland zijn heel actief." Bij haar Europese contacten heeft het Carter verbaasd dat het plattelandsbeleid in Nederland alleen betrekking heeft op landbouw: "De plattelandsgemeenschap is geen apart beleidsterrein in jullie land. Jullie ministerie van LNV houdt zich alleen bezig met landbouw en niet met andere vormen van plattelandseconomie."

Natuur meer waard dan landbouw

De vraag is echter in hoeverre landbouwbelangen gediend zijn bij dit brede plattelandbeleid. William White, directeur van de National Farmers Union (NFU) voor de South East heeft er voor moeten lobbyen om de land-, tuin- en bosbouw ten minste nog genoemd te krijgen in het beleid voor duurzame economische ontwikkeling in het South East Plan, de leidraad voor ontwikkelingen in de South East tot 2026. Er staat nu geschreven dat plaatselijke ontwikkelingsplannen de land-, tuin- en bosbouw zouden moeten ondersteunen. Hoewel de landbouw slechts 2% bijdraagt aan de Bruto Nationaal Product, is ze wel bepalend voor het landschap. En het landschap draagt niet alleen bij aan de kwaliteit van het bestaan, maar wordt ook een grote economische waarde toegedicht, omdat het bezoekers en bedrijven aantrekt. De bijdrage aan de regionale economie wordt geschat op 8 miljard pond, meer dan 5% van de toegevoegde waarde, veel meer dus dan de bijdrage van de landbouwproductie aan de BNP. Het landschap moet daarom zoveel mogelijk blijven als het is. Volgens White gaat dit gepaard met allerlei beperkingen voor de landbouw: "De ruimte neemt niet alleen letterlijk af, in figuurlijke zin is er steeds minder beleidsruimte voor de landbouw. Het beleid

gaat zelfs zo ver dat er in enkele gebieden vergunning nodig is voor het telen van bepaalde gewassen." Volgens White komt dit doordat de meeste mensen geen relatie meer hebben met de landbouw en daardoor ook geen begrip hebben voor wat er in de landbouw gebeurt.

Food and Farming

Ook Valerie Carter signaleert de afgenomen betrokkenheid bij het boerenbestaan: "Zelfs mensen die op het platteland wonen, hebben geen notie van het boerenbedrijf. Ze zien alleen het landschap." Carter wijt dit aan het feit dat steeds minder mensen privé of zakelijk te maken hebben met boeren: "Er zitten nauwelijks nog boerenkinderen op school en in de familiekring is de boer een uitzondering geworden." Zowel Carter als White vinden dat de consumenten bewuster zouden moeten worden van de relatie tussen landbouw, landschap en voedsel. Maar mr. en mrs. Average, Engeland's iconen voor de gemiddelde burger, lijken zich niet druk te maken over de herkomst en kwaliteit van hun voedsel. Ze eten veel en goedkoop. Het Britse volk is inmiddels uitgegroeid tot het dikste van Europa. Meer dan 70% heeft overgewicht: 23% lijdt zelfs aan obesitas. De actie van TV-kok Jamie Oliver om het junkfood van de Britse scholen te bannen, haalde weliswaar de wereldpers, maar was volgens White eigenlijk te succesvol. Het aantal kinderen dat gebruikmaakt van 'schooldinners' daalde van 72 naar 30%, omdat het de ouders bewust maakte dat het schooleten ongezond is. De kinderen krijgen nu eten van thuis mee en dat is mogelijk nog ongezonder. Maar er zijn lichtpuntjes. In september 2007 start 'the National Year of Food and Farming' op lagere en middelbare scholen om jonge mensen voedselbewuster te maken en hen meer begrip bij te brengen over het verband tussen landbouw en voedsel, landschap en milieu.

Het heilige landschap

Is het voedselbewustzijn laag, voor het landschapsbewustzijn geldt dat zeker niet. De Britten hebben hun landschap bijna heilig verklaard. De groene lobby heeft veel macht, vertelt Rupert Ashby van de Country and Landowners Association (CLA). Organisaties als de National Trust (NT) en de 'Royal Society for the Protection of Birds (RSPB) hebben veel leden. De dito inkomsten worden aangewend voor publiciteitscampagnes. Volgens Ashby schildert de 'greenlobby' de boeren stelselmatig af als birds, bug & bee killers. De CLA hamert er voortdurend op dat alleen een winstgevende landbouw ook iets aan de omgeving kan doen. Er is veel subsidie beschikbaar voor landschapsbeheer. Het Verenigd Koninkrijk heeft er voor gekozen om 80% van de EU-subsidie voor plattelandontwikkeling te steken in as 2: 'Environmental stewardship in land management'. Boeren kunnen op twee niveaus meedoen. Bij de 'entry schemes' wordt afhankelijk van het aantal behaalde punten maximaal 30 pond per ha betaald. In het 'high level scheme' zijn de vergoedingen hoger, maar het aantal vereiste punten ook. Punten zijn te scoren met zaken als het snoeien van heggen, het in stand houden van bomen en een beperkt gebruik van mineralen en bestrijdingsmiddelen. Op de ene werkzaamheid leggen ze geld toe, de andere levert wat op. Gemiddeld is de balans nog positief, maar zo waarschuwt Ashby, als de boeren nog langer moeten werken, dan schiet het landschapsonderhoud er als eerste bij in. Nu doen ze het nog omdat het mee te nemen valt in het grotere geheel van de bedrijfswerkzaamheden en omdat ze er een eer in stellen het landschap netjes te onderhouden.

Winstgevend concept

Volgens Valerie Carter moeten we ons ook realiseren dat het landschap niet mooi is dankzij het beleid, maar dat het beleid er is om het landschap te bewaren. Ook zij is van mening dat landschapsbehoud altijd een winstgevend concept moet zijn, omdat het anders op den duur niet is vol te houden. Zo is de smalle economische basis van de schapen-, vleesvee- en melkveehouderij een tikkende tijdbom onder het voortbestaan van de 'woodlands' en extensieve weilanden. En dat zijn net de hoogst gewaardeerde landschappen in de South East. Er zijn nu initiatieven om de woodlands rendabeler te maken door ze in te zetten voor de

energieteelt en het hout lokaal toe te passen in de woningbouw. Landbouwdeskundige Shaun Leavy zegt over het landschap: “Vanuit traditioneel oogpunt ziet het er mooi uit, maar moeten we er niet aan wennen dat het voortdurend verandert met de economie van het landgebruik.” Alles houden zoals het is, is volgens hem een dure grap: “Het is net als bij architectuur, mijn ouders scholden op de Victoriaanse bouwstijl, maar nu vinden we die mooi. Het heeft allemaal met perspectief te maken.” Leavy toont een luchtfoto uit 1948 van zijn huis en omgeving en naar buiten kijkend zijn de veranderingen opvallend. Het landschap, dat we nu als kleinschalig ervaren, is door de jaren veel grootschaliger geworden. Percelen zijn samengevoegd, heggen en bossen verdwenen. Op de hoogste delen van de ‘downs’ hebben de paarden de plek ingenomen van schapen, terwijl op voormalig akkerland nu schapen lopen. Leavy: “In de downlanden is veel biodiversiteit, maar die kun je niet onderhouden als er geen winstgevende schapensector is. En in tijden van recessie zal ook de subsidie afnemen.” Hij is bang dat ze de boeren dan met regels gaan dwingen. Ook de National Farmers’ Union (NFU) ziet niets in wetgeving. Daarmee blijft het landschap niet in stand. Dat lukt alleen met een winstgevende landbouw.

Het kostbare landschap dat het decor vormt van menig plattelandsidylle heeft een winstgevende landbouw nodig voor haar voortbestaan. Maar als bepaalde takken van landbouw niet langer renderen, gaan de boeren op zoek naar alternatieven. En ook de Nimby’s zullen deze veranderingen niet altijd kunnen tegenhouden. Een goede prijs voor de producten lijkt nog de beste garantie om het landschap te behouden. Want voedsel en landschap hebben meer met elkaar te maken, dan de Engelen zich lijken te realiseren. Misschien moeten de Nimby’s gewoon vaker bij de boer kopen en meer betalen voor hun voedsel. Dan blijft het door hun zo gewaardeerde landschap vanzelf in stand!

Een lastige bijkomstigheid

Natuurbescherming op z'n Italiaans

'La Corte di Giarola' het bezoekerscentrum van het Parco Fluviale Regionale del Taro lijkt in niets op haar Nederlandse equivalenten. Want waar je in Nederlandse natuurgebieden bij binnenkomst van het bezoekerscentrum struikelt over de 'natuurgadgets', moet je in de 'Corte di Giarola' op zoek naar de natuur. De prominentste plaats in het fraai gerestaureerde middeleeuwse kloostercomplex is namelijk gereserveerd voor het restaurant. Maar hier hoeven de natuurliefhebbers zich niet te beperken tot broodjes gezond, mueslibollen en automatenkoffie. Een keur aan Parma's beste gerechten vult het menu en het restaurant verzorgt desgewenst banketten voor bruiloften en partijen. En daar, aan een rijk gevulde lunchtafel begint onze kennismaking met 'natuurbescherming op z'n Italiaans'.

Op papier

Parco del Taro is één van de vier regionale parken die de provincie Parma rijk is. Het park, dat zich zo'n 20 km uitstrekt langs de rivier de Taro, werd in 1988 opgericht. En dat ging gepaard met de nodige weerstand. "In Italië is het moeilijk om een gebied tot regionaal park te verklaren," vertelt Gabriëlla Meo Parma's gedeputeerde voor parken, biodiversiteit en toerisme: "De landeigenaren zien het als een last, maar eigenlijk blijft alles gewoon mogelijk, alleen de jacht is er verboden." Op grond van de Vogelrichtlijn is het park aangewezen als speciale beschermingszone binnen het Europese Natura 2000 netwerk. Maar volgens Meo hapert de uitvoering van het Europese natuurbeleid in Italië: "Op papier worden de Vogel- en Habitatrichtlijn wel ingevoerd, maar in de praktijk zijn pas weinig gebieden echt begrensd. De EU heeft Italië daarom al diverse malen op de vingers getikt en beboet. Natura 2000 werkt alleen op plekken waar weinig economische druk is. De mensen zien het belang er nog niet van in."

Niet tussen de oren

Natuur heeft in Italië geen prioriteit in maatschappij en politiek. Er is geen krachtige natuur- en milieubeweging en in het politieke afwegingsproces slaat de balans vrijwel altijd door naar de economische belangen. Meo: "Het hele begrip Natura 2000 is onbekend. Misschien hebben vijf van de duizend mensen er wel eens van gehoord. De natuur zit niet tussen de oren bij gemeentebestuurders en beleidsmedewerkers. Biodiversiteit als thema leeft niet en krijgt nauwelijks aandacht. En dat geldt ook voor zaken als natuurbescherming en landschapsbehoud. Er is nog veel zendingswerk te doen. Daarom hebben we als provincie samen met het park een CD gemaakt waarin we het natuurbeleid uitleggen en laten zien dat investeren in de natuur ook voordelen heeft. De CD gebruiken we bij de voorlichting aan de kleine gemeenten. Het park doet dit uit passie." De gepassioneerde directeur van het park, Franca Zanichelli, ziet een groot verschil met de Angelsaksische landen: "Daar wordt bij de planning wel rekening gehouden met de natuur, bij ons niet. Hier ontbreekt over de hele linie de kennis van de natuur. Zelfs de natuurwaarden van dit park zijn nog niet allemaal bekend. Sinds 1991 is er veel geld voor onderzoek naar de universiteit gegaan, maar de resultaten laten nog steeds op zich wachten."

Visdiefje

Het park meet zo'n 3200 ha. Wetlands, bossen en weiden langs de rivier, worden afgewisseld met bouwland en industriegebieden. Opvallend zijn de grindgaten, waarin houten kisten als kunstmatige eilandjes rondrijven. Niet het fraaiste gezicht, maar gevuld met grind zijn ze een ideale broedplaats voor het visdiefje, het symbool van het park. Bijna eenderde van de oppervlakte, 1120 ha, is in gebruik als landbouwgrond. Van de 55 landbouwbedrijven binnen de parkgrenzen houden 30 zich bezig met de melkveehouderij. Samen hebben ze 6000 koeien, gemiddeld dus 200 koeien per bedrijf. Tweederde van het landbouwareaal wordt gebruikt ten dienste van de kaasproductie: 49 bedrijven produceren hooi en 15 bedrijven produceren kaas. Zo bevindt ook de boerderij van Bertinelli zich binnen de grenzen van het park. Op 11 bedrijven worden tomaten geteeld, een aantal maakt wijn, er zijn enkele varkenshouderijen en vier bedrijven werken biologisch. En daarmee is de structuur van de landbouw in het park vergelijkbaar met die in de provincie Parma als totaal.

Geen dwangmiddelen

De grond is eigendom van de boeren. Er is geen geld om landbouwgronden aan te kopen en om te vormen tot natuur. Daarom is het beleid van het park er op gericht de boeren milieuvriendelijker te laten werken. Er is de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in communicatie. Zanichelli: "Het park gebruikt geen dwangmiddelen maar levert kennis en technische assistentie. Bijvoorbeeld door samen met de boeren milieubedrijfsplannen te maken. Het park wil de boeren helpen en hun kennis laten toenemen. Ze moeten meer respect krijgen voor het milieu en daar spannen we ons voor in." Zo bestonden er bijvoorbeeld problemen met de mest. Nitraat vanuit de bergen kwelde in lager gelegen gebieden weer omhoog. Om dit probleem op te lossen waren tussen 2000 en 2006 zeventien grote bedrijven (60% van de oppervlakte) betrokken bij een project om minder vervuilend te worden. De boeren telen nu minder granen en meer voedergewassen. Die zijn minder belastend voor het milieu. Er zijn gronden voor 10 tot 20 jaar uit gebruik genomen en biologisch produceren wordt gepropageerd. Met inzet van regionale gelden zijn de gronden onderzocht en op basis daarvan is de bemestingsbehoefte bepaald. In samenwerking met de universiteit van Parma is ook de vegetatie van de bergweiden geïnventariseerd. Het bleek een heel interessante vegetatie die al heel oud en behoorlijk uniek is.

Park van de smaken

Om vooruitgang te boeken, zijn goede onderlinge verhoudingen volgens Zanichelli erg belangrijk: "Als je bepaalde gronden wilt beschermen, moet je op goede voet komen met de

omliggende eigenaren. Het park is als een huisbaas: je hebt ook met de bewoners te maken.” Hierdoor is niet alleen de samenwerking tussen het park en de landbouwbedrijven verbeterd, maar leren de bedrijven elkaar onderling ook beter kennen. En dat blijft niet zonder gevolgen, want in de winkel van de een liggen de producten van de ander. Het publiek wordt gelokt met evenementen, zoals het feest van de landbouw, met als hoogtepunt de verkiezing van de mooiste koe. Er is een natuur educatiecentrum en groen toerisme wordt gestimuleerd. Dat gebeurt onder de vlag van ‘Parco dei Sapori’: het park van de smaken, waarin naast van de streekproducten ook geproefd kan worden van de natuur. Op de site www.parcodesapori.it vinden toeristen naast informatie over de producten en diensten van de boerenbedrijven ook negen natuurwandelingen. En binnenkort wordt er de smaak van de tomaat nog aan toegevoegd, want in 2008 zal ‘La Corte di Giarola’ ook onderdak gaan bieden aan het Museo del pomodoro, de derde loot aan Parma’s voedselmuseum.

Waterautoriteit

Op het gebied van biodiversiteit en duurzaamheid is er al veel bereikt, zo vindt het park. Maar er blijven aandachtspunten. Zo is bijvoorbeeld de watervoorziening een zwak punt. De bedrijven hebben veel water nodig en halen dat meestal uit de rivier. Maar een oplossing daarvoor zal in breder verband gevonden moeten worden. De autoriteit op het gebied van waterkwaliteit en kwantiteit is het waterschap van de Po, l’ autorità di bacino del fiume Po. Dit nationale waterschap is verantwoordelijk voor het hele stroomgebied van de Po. Met een oppervlakte van meer dan 70 000 km² (ruim anderhalf keer Nederland) heeft het 26% van het Italiaanse grondgebied onder haar hoede. Het is daarmee ook het grootste nationale waterschap van Italië. Binnen het stroomgebied liggen 7 regio’s en 3210 gemeenten. Er wonen 16 miljoen mensen en 40% van het nationaal inkomen wordt in dit gebied verdiend. Het waterschap beheert 6150 km hoofdstromen, 32 000 km secundaire stromen, 1700 km kunstmatige stromen en 2444 km dijk.

Extreem hoog en laag water

Er zijn geen studies gedaan naar klimaatverandering, maar het waterschap signaleert dat er de laatste jaren meer pieken en dalen in het wateraanbod voorkomen. In de zomer is er regelmatig te weinig water. Dan wedijveren de boeren en elektriciteitscentrales onderling om het water. In 2003 was het watertekort zo nijpend dat de elektriciteitsvoorziening gevaar liep. Maar naast de klimaatverandering werken ook andere ontwikkelingen de lage waterstanden in de hand. Zo is er veel delfstofwinning in het stroombed van de Po waardoor de bodem van de Po daalt en door kanalisatie stroomt het water sneller weg. In de winter van 2000 was er juist sprake van extreem hoogwater. Het water stond erg lang tegen de dijken, waardoor ze ondermijnd raakten. Ze zijn gelukkig niet doorgebroken, zoals in 1951. De situatie is wel ernstig, want de bandijk van de Po is ontworpen op een doorbraakrisico van een maal in de 200 jaar, maar door de klimaatverandering voldoet ze hier niet meer aan.

Ruimte voor de rivier

Net als in Nederland vinden ze ook bij het waterschap van de Po dat je niet kunt blijven doorgaan met het ophogen van de dijken. Daarom zijn ze binnendijks ruimten voor retentie gaan ontwerpen. Maar de plaatselijke bevolking ziet dat niet zitten. Het waterschap heeft daarom nu een oplossing bedacht met nevengeulen langs de hoofdstroom. Om de rivier nog meer ruimte te geven, wil men bovenstrooms in Piëmonte de dijken op verschillende plaatsen terugleggen. Maar ook dit idee stuit op weerstand. Voor natuur, recreatie en ook veiligheid, hoewel dit laatste niet expliciet werd genoemd, is het waterschap in samenwerking met drie universiteiten een groot project gestart om dijkverleggingen en vergroting van het stroombed van de Po te combineren met de aanleg van nieuwe natuur. Ook wil het de bestaande natuur onderling te verbinden. Voor het project is aan de hand van luchtfoto’s het landgebruik in de uiterwaarden in 2000 vergeleken met dat in 1954. Het areaal voor landbouw en infrastructuur

bleken beide vrij fors te zijn toegenomen ten koste van open water en natuur. In vergelijking met Nederland is het bodemgebruik in de uiterwaarden van de Po zeer divers: van maïs en rijst tot populieren. Maïs heeft veel behandelingen met bestrijdingsmiddelen nodig, terwijl populierenbossen hydraulische problemen veroorzaken. Zo heeft het landgebruik niet alleen negatieve invloed op de doorstroming, maar ook op de waterkwaliteit.

Bewustwordingsproject

Het project is vooral ook een bewustwordingsproject. Het grootste deel (80%) van de uiterwaarden is in particuliere handen en het waterschap is niet van plan om gronden voor natuurontwikkeling aan te kopen. De bedoeling is de grondeigenaren met subsidies te bewegen het grondgebruik extensiever en watervriendelijk te maken. Dat gelden hiervoor moeten beschikbaar komen door verschillende financieringsbronnen aan elkaar te koppelen. Het project wil iets veranderen zonder gebruik te maken van wetgeving. Het gaat erom de juiste initiatieven te stimuleren. De landbouw moet beter worden ingepast en men probeert de boeren te laten kiezen voor gewassen die minder problemen veroorzaken. Daarvoor heeft het waterschap de gewassen gewaardeerd op onder andere milieuvriendelijkheid. De doelstelling van het project is drieledig: toename van de biodiversiteit, natuurontwikkeling en verbetering van recreatie en toerisme. Naast het bevorderen van ecologische netwerken, wordt er 4500 ha extra bos en een aantal nieuwe wegen en paden aangelegd. Zo is er inmiddels een netwerk van honderden kilometers fietspad gerealiseerd. Aan ambitieuze plannen geen gebrek, maar natuur lijkt in het voedselminnende Italië toch vooral een min of meer lastig bijverschijnsel!

Hebben boeren nog toekomst in Zuidoost-Engeland?

Hoewel volgens de statistieken het aantal boerenbedrijven de laatste jaren gelijk blijft, neemt het aantal praktiserende boeren wel degelijk af. Zo zijn in de UK de afgelopen vijf jaar meer dan 800 bedrijven failliet gegaan, vooral melkveehouders. Maar de meeste boeren houden hun land aan en verhuren het. Op papier zijn ze boer, in werkelijkheid landeigenaar. Ook de rijke stedeling, die zich voor veel geld een boerderij aanschafte, staat vanwege het belastingvoordeel liever te boek als boer. Ook hij verhuurt de grond, om het op zijn voorwaarden te laten gebruiken. En zo kan het gebeuren dat het aantal boeren op papier zelfs licht stijgt. In werkelijkheid bestaat er bij de goed opgeleide jeugd steeds minder animo om het ouderlijk bedrijf over te nemen, terwijl het voor buitenstaanders vrijwel onmogelijk is een boerderij te starten. Maar de bedrijfstak heeft 'vers bloed' nodig voor vernieuwing en innovatie. Daarom probeert de overheid jonge mensen van buiten de landbouw warm te maken voor een carrière in de bedrijfstak. Maar het project 'Fresh Start' helpt ook gevestigde boeren de koers voor de toekomst te bepalen.

Afnemende subsidies

Moeten ze hun bedrijf uitbreiden, diversifiëren of is stoppen misschien toch beter? Een ding is zeker, de EU-subsidie voor de landbouw vermindert en ook de grondslag voor betaling verandert. Werd er in 2006 nog uitbetaald volgens de formule 90% historisch, 10% flat rate, in 2012, zo is het plan, wordt dat 100% flat rate. Dat wil zeggen een vaste inkomenstoeslag per hectare, die per regio wordt vastgesteld. Een vergoeding voor het onderhouden van de landbouwgrond. Rupert Ashby van de Country Landowners and Business Association (CLA) zet vraagtekens bij de flat rate. De kans bestaat dat het publiek het opvat als 'subsidie voor niets doen', waardoor de politieke steun ervoor op den duur zal afnemen. Voor de CLA een reden om de positieve bijdrage van de landbouw aan het 'natuurlijk kapitaal' in beeld te brengen. De CLA ontdekte dat er op de 'landerijen' van de leden in Engeland en Wales maar liefst 135 verschillende economische activiteiten plaatsvinden, en dat er onbetaald, vele publieke diensten worden geleverd. In 'Public Goods from Private Land, Why nature needs farming' geeft de CLA haar visie op hoe de landbouw kan bijdragen aan de bescherming van natuurlijke hulpbronnen en welke 'groene en blauwe diensten' ze de samenleving kan leveren of al levert. Het rapport bevat inspirerende voorbeelden. Zoals van de boer in North Yorkshire die op zijn land een aantal vijvers aanlegde voor de biologische zuivering van het afvalwater van een naburig dorp.

Biobrandstof

Ook de mogelijkheden om als landbouw bij te dragen aan afzwakking van de klimaatverandering komen in het rapport aan de orde. Er wordt in de UK veel over klimaatverandering en alternatieve energiebronnen gepraat, maar volgens Ashby is het vooral retoriek. Op het gebied van hernieuwbare energie loopt de UK duidelijk achter op Duitsland en Scandinavië. De overheid zou hierin verandering kunnen brengen, maar neemt de regie niet in handen. De EU-doelstelling dat 5,75% van de in het vervoer gebruikte brandstof in 2010 een biologische of groene herkomst moet hebben, houdt ook de boeren bezig. Maar het blijft een dilemma of je op je grond nu voedsel of brandstof moet gaan telen. En wat wordt de biobrandstof van de toekomst? Volgens Will Brock, wiens broer een palmolieplantage beheert, heeft palmolie betere papieren dan bijvoorbeeld koolzaad, dat maar een keer per jaar geoogst wordt. De klimaatverandering brengt de landbouw ook nieuwe mogelijkheden. Want ondanks de nattere

winters en drogere zomers is er volgens Paul Holmes-Ling van de Farming and Wildlife Advisory Group (FWAG) beduidend meer zonneshijn. En hierdoor worden er in de South East nu wijngaarden aangelegd en zijn er mogelijk kansen voor de teelt van zonnebloemen.

Verschillende uitgangsposities

Maar of dit de eerste tekenen zijn dat de South East zich ontwikkelt tot het nieuwe Zuid-Europa is de vraag. De landbouw zal veranderen, maar landbouwkundige Shaun Leavy waarschuwt uitdrukkelijk voor generalisaties. Er zijn volgens hem voor de ontwikkeling van de landbouw in Zuidoost-Engeland geen eenduidige trends te geven. De besluitvorming van de individuele boer hangt nauw samen met zijn uitgangspositie. En die verschilt nogal. Op de eerste plaats heeft hij te maken met zijn grond. Hoewel die op veel plaatsen in de South East geschikt is voor alle vormen van land- en tuinbouw, hebben de boeren in East Sussex, vanwege de natte, zware klei, duidelijk minder mogelijkheden. Verder lopen ook de kosten voor het land nogal uiteen. Er zijn boeren die tijdelijk land huren, die grond geërfd hebben, die levenslang pachten of die grond hebben gekocht met geleend geld. Engeland kent veel rijke landadel. Iets wat wij in Nederland niet kennen. Boeren met een hypotheek zullen eerder voor een melkveebedrijf kiezen, omdat dit elke maand geld oplevert. Maar de melkveehouderij is momenteel wel het grootste zorgenkind. De bedrijven worden steeds groter, maar kunnen het uiteindelijk niet bolwerken. En dan is er de beschikbaarheid van grond. Omdat de tuinbouw goed draait en de akkerbouw redelijk, is er vanuit deze sectoren veel vraag naar goed bouwland. En waar dit steeds schaarser wordt, bestaat er aan weidegrond juist een overschot. Er is op dit moment te weinig vee om het areaal grasland bij te houden. En daarom krijgen schapenhouders tegenwoordig betaald voor het graaswerk van hun schapen. De landeigenaar krijgt Europese subsidie en betaalt een deel daarvan aan de schapenhouder.

Welvaartsafhankelijk

Veel hangt volgens Leavy af van de toestand van de economie. Bij economische voorspoed hebben de mensen ook geld over voor nicheproducten en gaan ze vaker naar de Bed & Breakfast. De South East profiteert op dit moment erg van de welvaart in Londen. Gaat het daar minder, dan is er ook minder geld voor bijvoorbeeld golfbanen, jacht en paarden. Maar in dat geval heeft de landbouw misschien ook weer meer mogelijkheden om grootschalig te boeren. Wat de economie gaat doen, is moeilijk te voorspellen, maar in een recessie zullen de echte keuzes gemaakt worden, denkt Leavy: 'Wordt het een marktgerichte vrije landbouw of een door de maatschappij gesteunde maar gereguleerde landbouw?' William White van de National Farmers' Union (NFU) verwacht op de lange termijn verbetering door macro-economische groei. De wereldmarkt wordt groter door de groei in India en China. En daar zal ook de landbouw in de UK van profiteren. Maar er tekenen zich ook beperkingen af. Leavy verwacht dat arbeid en water schaarse artikelen worden. Er is al een tekort aan water in de regio, zowel voor de landbouw als voor de consumptie. En hoewel er op dit moment bij de Polen nog voldoende animo is om het werk te doen waar de Britten inmiddels hun neus voor ophalen, verwacht Leavy dat dit in de toekomst ook een probleem wordt: "De Polen gaan ook steeds meer eisen stellen, en waar halen we de arbeid dan vandaan. Uit de Oekraïne, Kazachstan? Dit wordt een belangrijke vraag voor de toekomst."

Personeelstekort

Ook Ashby ziet het tekort aan personeel als een bedreiging voor de toekomst. En ook hij vindt het moeilijk te voorspellen hoe de landbouw er over pakweg 20 jaar uitziet. Maar er zullen in ieder geval minder boeren zijn. Ashby ziet mogelijkheden voor grote akkerbouwbedrijven van 6000 acres of meer, waar op een grootschalige, Amerikaanse manier wordt geboerd. Het kunnen samenwerkende boeren zijn, die de grond in eigendom hebben of huren. Maar bijvoorbeeld ook multinationals die 20 000 acres bezitten en bedrijfsleiders in loondienst producten laten verbouwen. Ook voorziet Ashby de terugkeer van de herder: "Landeigenaren

hebben schapen nodig die de graslanden begrazen. Ze zullen die meer en meer gaan inhuren en betalen de dienst uit de inkomenstoelagen (de zogeheten single farm payments).” De groente- en fruitteelt zijn op dit moment de best renderende sectoren in de South East en zullen naar de verwachting van Ashby rendabel blijven. Maar hij houdt een slag om de arm wat betreft mogelijke concurrentie uit Oost-Europa, waar de fruitteelt ook een belangrijke sector is. Hij verwacht wel dat er meer pluk- en oogstmachines zullen worden ingezet. En de nabijheid van Londen biedt ook kansen aan nicheproducten. In Ashby’s toekomstbeeld is er ook plaats voor de kleinere gediversifieerde bedrijven, die dankzij bijvoorbeeld de verhuur van onroerend goed kunnen blijven bestaan en zo het land in de familie houden. De traditie voortzetten, is nu eenmaal diep geworteld.

Ook in de UK zijn de boeren individualistisch, zo vinden Ashby, White en Leavy. Ze zouden veel meer moeten samenwerken, maar veel boeren zijn daar te trots voor. Alleen de fruitsector kent op dit moment twee succesvolle coöperatieve samenwerkingsverbanden: KG Fruits en Berry World. Zij slagen erin een vuist te maken tegen het grootwinkelbedrijf. Maar ‘coöperatie’ heeft een negatieve bijklank in de UK. Men spreekt liever van ‘collaboratie’. En dat komt langzaam van de grond. Op zo’n 5000 ha wordt inmiddels geboerd door een collectief van eigenaren, soms wel 15, die op basis van allerlei verschillende constructies samenwerken, zonder dat het is vastgelegd in een formele coöperatie. En in de samenwerking ligt wellicht de toekomst!

Met elkaar verbonden of juist niet?

Over de band tussen landbouw en voedselindustrie in Parma

De voedingsmiddelenindustrie is de belangrijkste sector van het economisch systeem in Parma; de kurk waarop de Parmezaanse economie drijft. Dit succes komt niet uit de lucht vallen, want de Parmezanen zijn al eeuwenlang meesters in het verwerken van verse agrarische producten tot hoogwaardige, lang houdbare voedingsmiddelen. In de voedselvallei zijn landbouw en voedingsmiddelenindustrie hierdoor nauw met elkaar verweven geraakt. Maar de vraag is hoe sterk de band tussen de Parmezaanse grond, de Parmezaanse boer en de Parmezaanse voedselindustrie eigenlijk is en of ze misschien ook zonder elkaar kunnen.

Een hechte band

Dankzij de DOP-status (Denominazione di Origine Protetta) bestaat er zowel bij de Parmigiano-Reggiano als de Parmaham een sterke relatie tussen het herkomstgebied en het product. De kaas mag alleen in een nauw omschreven gebied worden gemaakt en ook minimaal de helft van het koeienvoer moet uit dit gebied afkomstig zijn. Het aan de buitenlucht drogen van de Parmaham, een essentieel onderdeel van het productieproces, mag alleen plaatsvinden in een klein gebied in de heuvels rondom Parma. Het herkomstgebied van de varkens is ruimer. Ze moeten geboren en getogen zijn in één van de elf speciaal aangewezen regio's in Noord- en Midden-Italië. Van Nederlandse varkens wordt dus geen echte Parmaham gemaakt! Keuringsinstanties, consorzi, zien toe op de zelf opgelegde regels. Doordat minimaal de helft van het koeienvoer uit de regio afkomstig moet zijn, is er bij de Parmigiano-Reggiano sprake van een directe koppeling tussen de voedselindustrie en de landbouwgrond. Bij de Parmaham is die koppeling er niet, omdat er geen speciale eisen zijn aan de herkomst van het varkensvoer. De Parmezaanse voedingsmiddelenindustrie kent net als de primaire landbouwsector veel kleine, ambachtelijke bedrijven. Tachtig procent van de bedrijven heeft minder dan 10 werknemers in dienst. Parmigiano-Reggiano wordt alleen geproduceerd in dit soort kleine ambachtelijke bedrijven.

Multinationals

Maar in Parma vinden we ook verschillende grote multinationale ondernemingen, die samen goed zijn voor 80% van de totale werkgelegenheid in Parma's voedingsmiddelenindustrie. De provincie is niet alleen de thuishaven van zuivelgigant Parmalat, die vrijwel alle melk van buiten Parma haalt, maar ook van deegwarenfabriek Barilla. Wereldmarktleider in pasta's en Europa's derde producent van koekjes en crackers, met merken als Mulino Bianco, Pavesi en Wasa. Wereldwijd heeft Barilla 29 productielocaties en ze beschikt over 10 maalderijen in Europa en de Verenigde Staten. Voor de pasta's wordt harde tarwe, durum, gebruikt. Italië is Europa's grootste producent van deze tarwesoort, gevolgd door Spanje, Frankrijk en Griekenland. De meeste durum tarwe wordt verbouwd in Zuid-Italië, op Sicilië en in Puglia. Met een jaarverbruik van 1,2 miljoen ton is Barilla Europa's grootste gebruiker van durum. Barilla voorziet voor 90% in haar behoefte met 'Svevo', een (transgeen) ras dat speciaal voor Barilla werd ontwikkeld. Het wordt door Italiaanse boeren op contract geteeld. Het ras werd ontwikkeld omdat het concern zich in het productieproces geen grote afwijkingen in de grondstoffen kan permitteren. Omdat ze zich zorgen maakt over kwaliteit en beschikbaarheid van de durum tarwe, streeft Barilla ook naar nauwere banden met de telers. Het concern verwacht dat door de Europese landbouwhervormingen de productie van durum in Italië zal afnemen, waardoor de import van buiten Europa zal toenemen.

Graanprijs in de plus

Het areaal granen in de provincie Parma is de laatste 10 jaar met zo'n 15% gedaald. Toch is de graanprijs de laatste tijd redelijk. Er is minder geproduceerd en ook door de teelt van energiegewassen in Duitsland en Frankrijk lijkt er een 'plus' in de prijs te zitten. Maar om op rendabele wijze graan te verbouwen, zijn er volgens de jonge boeren grote bedrijven nodig, zoals in Frankrijk en VS. Dat is in Italië lastig vanwege de kleinschaligheid van het landschap en de variatie in de productie. De jonge boeren verwachten dat de Italiaanse graantelers tot 2013 kunnen overleven. Want na de totale ontkoppeling van subsidie en productie zullen ze het veel moeilijker krijgen. De door de EU liberalisering sterk gedaalde suikerprijzen hebben immers ook al geleid tot een sterke afname van het areaal suikerbieten. De teelt van energiegewassen komt in Italië niet van de grond, omdat de overheid er absoluut geen geld in steekt. De suikerindustrie heeft 700 à 800 miljoen euro ontvangen om de suikerfabrieken te transformeren in ethanolfabrieken. Maar de grote bedrijven steken het geld in eigen zak en doen er niets mee voor de primaire sector. De jonge boeren zijn niet bekend met de EU-doelstelling dat 5,75% van de in het vervoer gebruikte brandstof in 2010 een biologische herkomst moet hebben. Energieteelt is een onbekend fenomeen voor de Italiaanse boeren.

Meer tomaten

Waar het areaal granen en suikerbieten afneemt, is het areaal tomaten in de provincie Parma de afgelopen 10 jaar verdubbeld tot zo'n 5000 ha. Dit lijkt in tegenspraak met de landelijke trend. Want de Italiaanse tomatenproductie daalde de afgelopen drie jaar van 5,5 naar 4,3 miljoen ton. De Parmezaanse tomatentelers profiteren in dit geval van de industrie in hun provincie, die jaarlijks 1 miljoen ton industrietomaten verwerkt tot, puree, pastasaus, ketchup en tomatensap. De tomaatverwerkende industrie verlangt een constante aanvoer. En omdat in zuiden geteelde tomaten onderweg nog wel eens vertraging oplopen, verplaatst de tomatenteelt zich nu van Zuid- naar Noord-Italië. Daarnaast worden ook de bedrijven groter, want voor een toereikend inkomen heeft een teler zo'n 30 ha tomaten nodig. Door

overproductie op wereldschaal zijn de prijzen echter behoorlijk gedaald. Tien jaar geleden kregen de telers nog 100 tot 110 euro per ton, nu is dat nog maar 60 euro. En daarbij zijn ook de kwaliteitseisen toegenomen. Op dit moment is er een licht herstel. Door zelfregulatie en slecht weer is er minder geproduceerd. Bovendien wordt de Italiaanse tomaat gewaardeerd om z'n betrouwbaarheid en kwaliteit. Desondanks verwachten de jonge boeren dat binnen 10 jaar de helft van tomatentelers in Italië is verdwenen.

Tomatenindustrie in crisis

Maar de toekomst van de tomatenteelt in Parma zal ook afhangen van de ontwikkelingen in de tomatenverwerkende industrie. En daarmee gaat het op dit moment erg slecht. De wereldwijde concurrentie is moordend. De prijzen zijn sterk gedaald. De coöperatieve tomatenverwerkers zonder merk hebben het nog moeilijker dan de bedrijven met een merk. Zij hebben een sterkere positie omdat zij meer voor hun producten kunnen vragen. Voor dr Alberto Greci, directeur van de firma Greci in Gaione is het de derde crisis die hij als tomatenverwerker meemaakt. De eerste, in de jaren zeventig, bedwong hij door van handenarbeid over te schakelen op machines. De machines ging hij persoonlijk in Californië halen. De tweede deed zich voor in de afzetsfeer. Om grootverbruikers ter wille te zijn, ging Greci naast klein- ook grootverpakkingen leveren. Maar op de laatste aanval van mondialisering lijkt hij geen passend antwoord te hebben. Greci beklagt zich over het tomatenareaal in Murcia (Spanje) dat met Europese subsidies enorm is uitgebreid. De Spanjaarden produceren tegen veel lagere kosten, waardoor het aanbod is gestegen en de prijzen zijn gedaald. Maar ook China, Turkije en Californië zijn grote concurrenten. Californië, dat veel moderner en grootschaliger kan produceren. En China met de spotgoedkope arbeid, dat Italië, nadat het er eerst de technologie bracht, nu bijna kapot concurreert. Hij verwacht dat bij vrijhandel de helft van de Italiaanse tomatensector zal verdwijnen. Kleine boeren (met 15 ha of minder tomaten) stoppen nu al, gaan andere gewassen verbouwen of verhuren hun grond. Bij de minister van Landbouw zal Greci dan ook aandringen op het handhaven van de subsidies op nationaal niveau.

Directe band of niet?

Bij de Parmigiano-Reggiano is er sprake van een directe band tussen het product en de landbouwgrond. De productieregels schrijven immers voor dat een groot deel van het koeienvoer uit de streek afkomstig moet zijn. De kleinschalige kaasproductie is dus van essentiële betekenis voor de al dan niet kleinschalige, primaire grondgebonden landbouw. Bij de andere voedingsmiddelenindustrieën is deze band losser. Het beursgenoteerde Parmalat, gespecialiseerd in UTH melk, haalt al zijn melk van buiten Parma. Ook Multinational Barilla haalt veel grondstoffen elders uit Italië of uit het buitenland. Deze bedrijven hebben vestigingen over de hele wereld, en het is zelfs denkbaar dat zij productie verplaatsen naar lage lonen landen. Ook de tomatenverwerkende industrie zal verder opschalen. Waar deze industrie nu nog veel lokaal geteelde tomaten als grondstof gebruikt, bestaat de verwachting dat zij in de toekomst ook voorbewerkte tomatenmoes in het buitenland gaat kopen. Hoewel dat volgens de jonge boeren niet wordt toegegeven, worden er op dit moment al tomaten en tomatenpuree uit Spanje en China geïmporteerd, waarbij het Chinese product via een omweg als EU-product binnenkomt. Ook bij de tomaat wordt de binding tussen de lokale teler en de lokale voedingsmiddelenindustrie dus minder hecht. Met uitzondering van de Parmigiano-Reggiano lijkt Parma's voedingsmiddelenindustrie best zonder de Parmezaanse boer en de Parmezaanse grond te kunnen!

Tot slot: lessen voor Nederland

Net als Nederland zijn Parma en Zuidoost-Engeland dichtbevolkte regio's met een intensieve landbouw. Hoewel deze regio's onderhevig zijn aan dezelfde grote drijvende krachten: groei van de wereldeconomie en -handel, technologische ontwikkelingen en het EU beleid, vertonen ze toch frappante verschillen.

De natuurlijke omstandigheden, de cultuur en de opvattingen van de bevolking over zaken als voedsel, landschap en ruimtelijke ordening zijn sterk mede bepalend voor de toekomstige ontwikkeling van het platteland. Deze opvattingen vertalen zich door in het beleid van lokale en regionale overheden en in het gedrag van burgers en consumenten. De cultuur en fysieke omstandigheden zijn als het ware de voedingsbodem waarop de grote wereldwijde trends wel of niet kunnen wortelen. Een duurzaam platteland is dus vooral ook een regionale zaak!

Tussen Europese regio's zijn culturele en fysiek ruimtelijke verschillen natuurlijk evident. Ook binnen een klein land als Nederland bestaan dit soort verschillen. Het beleid zou nadrukkelijker rekening kunnen houden met deze verschillen.

Mondiale speelbal of regionale speler

De wil om te blijven boeren, om de traditie voort te zetten, is in beide regio's sterk aanwezig. Hoewel er in de toekomst veel boeren zullen afhaken vanwege gebrek aan een opvolger of ander toekomstperspectief, zien we in beide regio's kansrijke nieuwe initiatieven. Opvallend is dat deze zich vooral richten op regionale behoeften. De initiatieven zijn bovendien sterk cultureel bepaald: kwaliteitsvoedsel in Parma en groene en rode diensten in Zuidoost-Engeland. Niet zo vreemd, want waar de individuele boer op de wereldmarkt een speelbal is, kan hij op de regionale markt wel een speler zijn. De regionale markt biedt de individuele boer andere kansen (vooral het leveren van diensten) dan louter voedselproductie voor de wereldmarkt, waar alleen op prijs wordt geconcurrereerd. En dat geldt ook voor de Nederlandse boer. Dus ken de behoefte van de regionale stedelijke samenleving en speel daar met producten en diensten op in.

Het voorbeeld van de Parmigiano-Reggiano laat zien dat ook bij regionale producten marktmacht hard nodig is. De markt van dit regionale topproduct is in handen van een klein aantal kaasverkopers. De boeren hebben de grip er op verloren en profiteren onvoldoende van de opbrengsten. Samen zouden ze sterk kunnen staan, maar ze weten niet goed hoe ze de samenwerking van de grond kunnen krijgen. In beide regio's kenschetsen de boeren zichzelf als 'individualistisch', maar in het belang van hun eigen toekomst, zouden ze op regionale schaal moeten leren samen werken.

De regionale mogelijkheden hangen ook nauw samen met de regelgeving. Zo zijn betaalbare bedrijfsruimten door de strenge ruimtelijke ordening in Engeland schaars, maar biedt diezelfde regelgeving boeren onder voorwaarden mogelijkheden om hun overvloedige bedrijfsgebouwen te verhuren. In Nederland lijkt de behoefte aan bedrijfsruimte minder groot, maar de boer als huisbaas voor bijvoorbeeld starters op de woningmarkt of ouderen, is mogelijk wel een kansrijk concept. Dit vraagt dan wel om aanpassing van onze regels.

De kloof met de stedeling overbruggen

Hoewel de boeren de regio's qua oppervlakte nog steeds domineren, zijn ze qua aantal ver in de minderheid. De toekomst van de boeren en de duurzaamheid van het platteland wordt daarom vooral bepaald door de opvattingen en behoeften van de stedelingen. Maar die hebben steeds minder notie van het verband tussen landbouw, voedsel en landschap. Het landschap is een gegeven dat bewaard moet blijven en in het voedsel dat ze kopen, is het landbouwproduct niet meer herkenbaar. Ook in ons land tekent deze kloof zich af. Maar voor een vitaal platteland is het van belang dat de stedeling het verband tussen landbouw, landschap en voedsel kent en beseft dat hij met zijn koopgedrag bijvoorbeeld ook kan helpen het landschap in stand te houden. Structurele aandacht op school voor het verband tussen landbouw, landschap en voedsel, zoals in Parma gebeurt, kan de kloof verkleinen. Dat geldt ook voor het idee om de boerderij naar het winkelcentrum brengen. De shoppende stedeling maakt zo kennis met de producten van het platteland op een manier die geheel past bij zijn levensstijl. De boer moet weer zichtbaar worden voor de stedeling.

Ruimtelijke ordening is een sleutelfactor

Het conserveren van de plattelandsydille of de laissez faire van de urban sprawl? De ruimtelijke ordening van Zuidoost-Engeland en Parma lijken wat dat betreft twee uitersten. Dit is in grote lijnen een afspiegeling van de bemoeienis van burgers met hun woon- en leefomgeving.

De ruimtelijke regelgeving is een belangrijk sturingsmechanisme voor de balans tussen people planet en profit. Qua striktheid van de ruimtelijke ordening lijkt de situatie in Nederland meer op die in Zuidoost-Engeland dan op die in Parma. Het beleid in Engeland is zeer restrictief. Het biedt echter wel de nodige ruimte voor hergebruik van oude agrarische gebouwen (zelfs op bestaande bedrijven). Hiermee wordt een interessante neventak voor boeren gecreëerd. Ook al omdat er weinig ruimte – en dus schaarste is - is voor ontwikkeling van starters op 'gewone' kleinschalige bedrijfsterreinen. Voor Nederland lijkt deze benadering van het toestaan van andere economische bedrijvigheid of mogelijk zelfs wonen binnen de muren van oude agrarische gebouwen een interessante optie.

Literatuur

- Assessorato Agricoltura, Ambiente e Sviluppo Sostenibile (2004) Piano Regionale di sviluppo rurale: La qualità dell' agricoltura per la qualità dell'ambiente e del territorio. Bologna, Regione Emilia Romagna
- Giacomini, Corrado ed. (2004) IVe Conferenza Provinciale Agricoltura. L'agroalimentare per Parma. Parma, Camera di Commercio. Industria, Artigianato e Agricoltura
- Camera di Commercio. Industria, Artigianato e Agricoltura (2005) Parma in cifre. I numeri dell'economia provinciale (Parma in figures. Statistics on the provincial economy), Parma, Camera di Commercio. Industria, Artigianato e Agricoltura
- Gardi Ciro, 2006 Urbanizzazione dei suoli, un problema dimenticato. Uit Agricoltura, anno 24 nr. 4 aprile 2006. Bologna Regione Emilia-Romagna, Direzione Agricoltura
- Government Office for the South East (2006) Farming for the Future in the South East of England, Guildford, Government Office for the South East
- Government Office for the South East (2003) Farming and Food: Our Healthy Future. Delivery Plan for sustainable farming and food in the South East and London, Guildford, Government Office for the South East
- Government Office for the South East (2003) South East Rural Delivery Framework 2006 - 2009 Guildford, Government Office for the South East
- Rienks, W.A., I.J. Terluin, P.H. Vereijken (2006) Towards sustainable agriculture and rural areas in Europe. A provisional assessment of four EU regions. Wageningen Alterra
- Roest, Kees de (2000) The production of Parmigiano-Reggiano Cheese. The force of an artisanal system in an industrialized world. Proefschrift, Wageningen Universiteit

Geraadpleegde sites

Parma

www.adbpo.it/on-line/ADBPO/Home.html

www.barilla.com

www.bertinelli.it

www.pr.camcom.it

www.coldiretti.it

www.confagricoltura.it/SiteMCMS

www.grecigaione.it

www.museidelcibo.it

www.parcodisapori.it

www.parmigiano-reggiano.it/home.cfm

www.prosciuttodiparma.com/index.php

www.parcotaro.it

www.parmalat.it/

www.provincia.parma.it

www2.provincia.parma.it/page.asp?IDCategoria=1257&IDSezione=12582&ID Oggetto=18068&Tipo=GENERICO

www.regione.emilia-romagna.it/paesaggi/ptpr/index.htm

www.regione.emilia-romagna.it/statistica

Zuidoost-Engeland

www.annaskitchen.co.uk

www.agritrading.net/curryreport.asp

www.barkerreviewofplanning.org.uk

www.circa.europa.eu/irc/dsis/regportraits/info/data/en/index.htm

<http://www.cla.org.uk/>

www.defra.gov.uk

www.defra.gov.uk/esg/work_htm/publications/cs/farmstats_web/2_SURVEY_DATA_SEARCH/COMPLETE_DATASETS/PSM/RegCountJA_05.xls

www.defra.gov.uk/esg/work_htm/publications/cs/farmstats_web/2_SURVEY_DATA_SEARCH/COMPLETE_DATASETS/regional_level_datasets.htm

www.english-hampshire-lavender.co.uk

www.featherdown.co.uk

forum.europa.eu.int/irc/dsis/regportraits/info/data/en/uk.htm

www.fwag.org.uk

www.go-se.gov.uk

www.go-se.gov.uk/gose/ourRegion/aboutTheSE/factsAndFigs/

www.go-se.gov.uk/gose/ourRegion/aboutTheSE/imagesSE/?a=42496

www.hallcourtfarm.co.uk/

www.nfuonline.com/x170.xml

www.nfuonline.com/x4922.xml

www.seeda.co.uk

www.southeast-ra.gov.uk

www.southeast-ra.gov.uk/southeastplan/

www.statistics.defra.gov.uk/esg

www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=420

www.ukagriculture.com

www.who.int/en/

www.whyfarmingmatters.co.uk

Bijlage 1 The stakeholder questions

1. How do you characterise the agriculture (the main sectors) in Parma/South East England at this moment? Are they prosperous or needy?
2. How will, according to you the rural area in Parma/South East England develops in the next 10 to 30 years? Which future trends do you foresee in the rural area
3. Why do you think it will develop in this way? What are according to you the main driving forces en developments?
4. What are according to you the effects on Planet (ecology), People (socio-cultural aspects) and Profit (economy)?
5. Are these developments desirable?
6. What should, according to you, be sensible actions to stimulate desirable developments or to slow down un desirable developments?
7. Which problems around sustainability are playing a role in Parma/ South East England? And how are you coping with them.

Bijlage 2 Lijst van geïnterviewden

Parma

dr Alberto Greci , directeur firma Greci, Gaione

Nicola Bertinelli, directeur aziende agricola Bertinelli Gianni e Nicola s.s. Medesano
Alessandro Cantarelli, Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma

Mario Dadomo Direttore e legale rappresentante; ricercatore e sperimentatore Azienda Sperimentale (proefboerderij) Stuard
Cristina Piazza Tecnico Sperimentatore Azienda Sperimentale (proefboerderij) Stuard
Roberto Reggini Tecnico Sperimentatore Azienda Sperimentale (proefboerderij) Stuard
Sandro Cornali Tecnico Sperimentatore Azienda Sperimentale (proefboerderij) Stuard

Christian Farioli, esperto ambientale dell'Autorità di Bacino del fiume Po
Italo Pizzati, Funzionario del Genio Civile –Servizio Tutela Ambiente per la Regione Emilia Romagna

Prof Giuseppe Bonazzi dell'istituto di economia agraria della facoltà di veterinaria Univ. di Parma

Dott. Daniele Sfulcini esperto del settore latte
Achille Coelli direttore dell'Unione agricoltori di Parma
Maria Luigia Pietralunga, Tecnico dell'Unione Provinciale Agricoltori
Vijf jonge boeren

Gabriëlla Meo Assessore ai Parchi, Biodiversità e turismo della Provincia di Parma;
Mauro Conti, Presidente del Parco del Taro
Franca Zanichelli, Direttore del Parco del Taro
Giuliana Peroni, Consulente del Parco del Taro
Stefano Porta, Tecnico del Consorzio del Parco Fluviale Regionale dello Stirone

Pier Luigi Ferrari l'Assessore all'Agricoltura della Provincia di Parma;
Giovanni Conforti, Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma
Barbara Crapella, Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma
Eugenia Tagliaferri, Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma
Danila Fornaciari. Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma
Nicola dall'Olio Funzionario del Servizio Agricoltura e Alimentazione della Provincia di Parma

Prof. Filippo Arfini l'istituto di economia agraria della facoltà di Economia e Commercio dell'Università di Parma
Prof. Corrado Giacomini, l'istituto di economia agraria della facoltà di Economia e Commercio dell'Università di Parma

Kees de Roest Centro Ricerche Produzioni Animali REGGIO EMILIA

Tolk: Luca Avanzi

Zuidoost-Engeland

Paul Holmes-Ling Regional Director Farming and Wildlife Advisory Group (FWAG) Surrey and Hampshire

Valerie Carter Director of Rural Affairs for the South East England Development Agency (SEEDA)

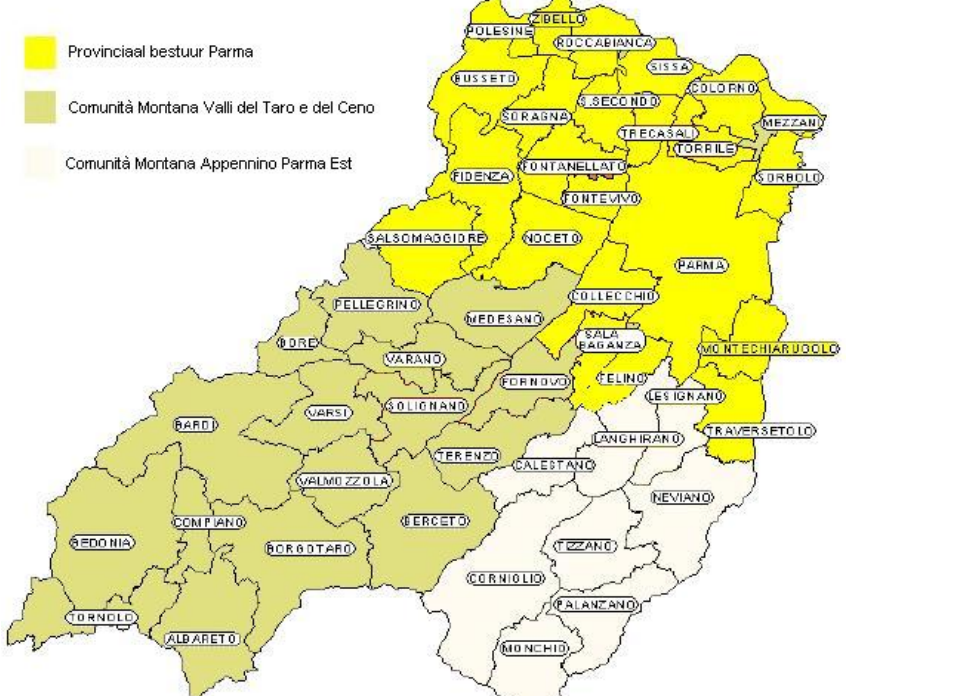
Rupert Ashby Regional Director South East Country Landowners and Business Association

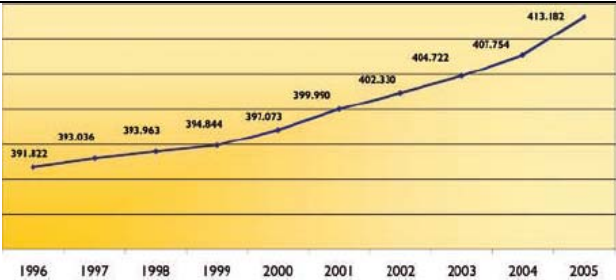
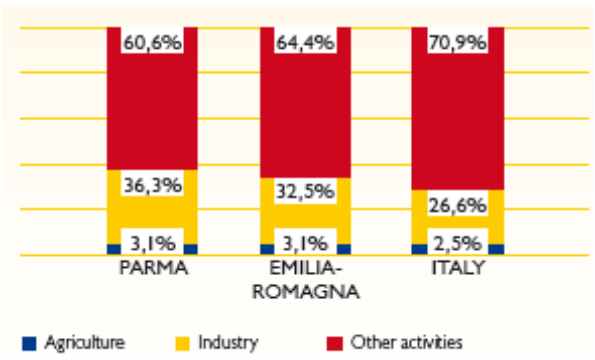
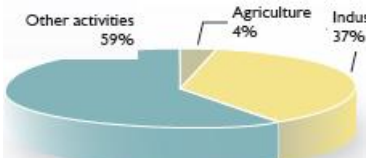
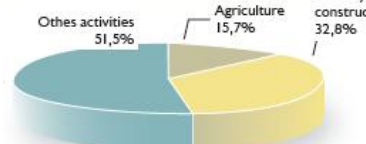
William White Director National Farmers Union for the South East
Vier jonge boeren uit Hampshire

Shaun Leavey, landbouwdeskundige, Hambledon, Hampshire

Bijlage 3 Parma in vogelvlucht: feiten en cijfers

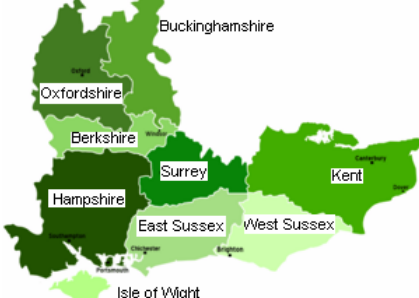
<p>Ligging</p> <p>Land: Italië Regio: Emilia Romagna Provincie: Parma</p>	
<p>Oppervlakte</p> <p>3449 km²</p> <ul style="list-style-type: none"> • 43% bergen • 32% heuvels • 25% vlakte 	
<p>Bestuur</p> <p>3 gebiedsbesturen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Provinciaal bestuur Parma • Berggemeenschap Taro en Cenovallei • Berggemeenschap Apennijnen Parma Oost <p>47 gemeentebesturen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bergen 15 gemeenten • Heuvels 16 gemeenten • Vlake 16 gemeenten 	

<p>Inwoners (1-1-2005)</p> <p>413.182</p> <ul style="list-style-type: none"> • 7,8% in de bergen • 30,8% in de heuvels • 61,4% in de vlakte <p>42,2% woont in de hoofdstad Parma</p> <p>Het inwoneraantal groeit. In de bergen daalt het aantal inwoners, in de vlakte en heuvels neemt het aantal toe. Als we de hoofdstad Parma buiten beschouwing laten groeide het inwoneraantal van de vlakte zelfs met 1,8%.</p>	 <table border="1" data-bbox="655 504 1273 696"> <thead> <tr> <th></th> <th>2004</th> <th>2005</th> <th>Var. %</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Mountain municipalities</td> <td>32.440</td> <td>32.263</td> <td>-0,59%</td> </tr> <tr> <td>Hill municipalities</td> <td>125.337</td> <td>127.073</td> <td>1,4%</td> </tr> <tr> <td>Plain municipalities</td> <td>249.977</td> <td>253.846</td> <td>1,5%</td> </tr> <tr> <td>Total</td> <td>407.754</td> <td>413.182</td> <td>1,3%</td> </tr> </tbody> </table>		2004	2005	Var. %	Mountain municipalities	32.440	32.263	-0,59%	Hill municipalities	125.337	127.073	1,4%	Plain municipalities	249.977	253.846	1,5%	Total	407.754	413.182	1,3%																																
	2004	2005	Var. %																																																		
Mountain municipalities	32.440	32.263	-0,59%																																																		
Hill municipalities	125.337	127.073	1,4%																																																		
Plain municipalities	249.977	253.846	1,5%																																																		
Total	407.754	413.182	1,3%																																																		
<p>Toegevoegde waarde (BNP) 2003</p> <p>10 898 miljoen euro</p> <p>Landbouw 3,1%</p>																																																					
<p>Inkomen per hoofd 2003</p>	<p>26 181 euro per hoofd van de bevolking (6^e provincie in Italië)</p>																																																				
<p>Werkgelegenheid 2004</p> <p>Beroepsdeelneming: 67,9%</p> <p>Werkeloosheid: 3,6%</p> <p>Verdeling werkgelegenheid</p> 	<table border="1" data-bbox="655 1176 1461 1489"> <thead> <tr> <th colspan="4">Employment rate %</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Males</td> <td>76,9</td> <td>76,2</td> <td>69,7</td> </tr> <tr> <td>Females</td> <td>58,7</td> <td>60,2</td> <td>45,2</td> </tr> <tr> <td>Total</td> <td>67,9</td> <td>68,3</td> <td>57,4</td> </tr> <tr> <th colspan="4">Unemployment rate %</th> </tr> <tr> <td>Males</td> <td>2,6</td> <td>2,7</td> <td>6,4</td> </tr> <tr> <td>Females</td> <td>4,9</td> <td>5,0</td> <td>10,5</td> </tr> <tr> <td>Total</td> <td>3,6</td> <td>3,7</td> <td>8,1</td> </tr> <tr> <th colspan="4">Composition of the employed per sector (data in thousands)</th> </tr> <tr> <td>Agriculture</td> <td>7</td> <td>89</td> <td>990</td> </tr> <tr> <td>Industry</td> <td>67</td> <td>651</td> <td>6.868</td> </tr> <tr> <td>Other Activities</td> <td>108</td> <td>1.106</td> <td>14.546</td> </tr> <tr> <td>Total</td> <td>181</td> <td>1.846</td> <td>22.404</td> </tr> </tbody> </table>	Employment rate %				Males	76,9	76,2	69,7	Females	58,7	60,2	45,2	Total	67,9	68,3	57,4	Unemployment rate %				Males	2,6	2,7	6,4	Females	4,9	5,0	10,5	Total	3,6	3,7	8,1	Composition of the employed per sector (data in thousands)				Agriculture	7	89	990	Industry	67	651	6.868	Other Activities	108	1.106	14.546	Total	181	1.846	22.404
Employment rate %																																																					
Males	76,9	76,2	69,7																																																		
Females	58,7	60,2	45,2																																																		
Total	67,9	68,3	57,4																																																		
Unemployment rate %																																																					
Males	2,6	2,7	6,4																																																		
Females	4,9	5,0	10,5																																																		
Total	3,6	3,7	8,1																																																		
Composition of the employed per sector (data in thousands)																																																					
Agriculture	7	89	990																																																		
Industry	67	651	6.868																																																		
Other Activities	108	1.106	14.546																																																		
Total	181	1.846	22.404																																																		
<p>Bedrijven (31/12/2004)</p> <p>46 666 geregistreerde bedrijven</p> <p>Verdeling per sector</p> 	<table border="1" data-bbox="655 1547 1461 1758"> <thead> <tr> <th rowspan="2">Sector of economic activity</th> <th colspan="3">Businesses registered</th> </tr> <tr> <th>Number of businesses</th> <th>Incidence %</th> <th>Var. % 2004/03</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Agriculture</td> <td>7.313</td> <td>15,7%</td> <td>-2,4%</td> </tr> <tr> <td>Industry and construction</td> <td>15.324</td> <td>32,8%</td> <td>3,4%</td> </tr> <tr> <td>Other activities</td> <td>24.029</td> <td>51,5%</td> <td>1,8%</td> </tr> <tr> <td>Total</td> <td>46.666</td> <td>100,0%</td> <td>1,6%</td> </tr> </tbody> </table>	Sector of economic activity	Businesses registered			Number of businesses	Incidence %	Var. % 2004/03	Agriculture	7.313	15,7%	-2,4%	Industry and construction	15.324	32,8%	3,4%	Other activities	24.029	51,5%	1,8%	Total	46.666	100,0%	1,6%																													
Sector of economic activity	Businesses registered																																																				
	Number of businesses	Incidence %	Var. % 2004/03																																																		
Agriculture	7.313	15,7%	-2,4%																																																		
Industry and construction	15.324	32,8%	3,4%																																																		
Other activities	24.029	51,5%	1,8%																																																		
Total	46.666	100,0%	1,6%																																																		

Export 2004	3 326 miljoen euro (9,7% van de totale export in Emilia Romagna)					
Import 2004	2 727 miljoen euro (13,6 % van de totale import in Emilia Romagna)					
Landbouwoopbrengsten 2004	Gross saleable prod (millions of					
	Saleable quantity (in tonnes)					
De melkveehouderij is de grootste sector						
		2004	2003	Var. % 2004/03	2004	2003
	Arable crops	16.934	14.091	20,2%	232.244	266.216
	-Cereals	3.348	3.153	6,2%	33.239	37.178
	-Potatoes and vegetables	4.385	3.453	27,0%	38.671	33.114
	-Industrial plants	2.253	1.386	62,6%	87.441	102.984
	-Forage	6.948	6.100	13,9%	72.893	92.940
	Tree crops	103	91	13,2%	10.376	9.446
	-Fruit trees	15	13	20,0%	1.069	833
	-Wine	88	78	12,1%	9.307	8.613
	Livestock products	6.442	6.509	-1,0%	327.671	358.145
	-Beef & veal	207	208	-0,7%	25.205	24.301
	-Pork	330	340	-2,9%	41.250	41.480
	-Milk	5.880	5.928	-0,8%	258.720	289.301
	-Other	25	32	-21,6%	2.496	3.063
	Total	23.479	20.690	13,5%	570.290	633.806
Landbouwareaal 2004			Province of Parma		Emilia Ro	
	Total surface area of territory (ha)			344.932	2.2	
	Total agricultural surface area (ha)			194.470	1.4	
	No. farms			11.009		
	% of total farms in Region			10,2%		
	Total surface area of farms (ha)			134.125	1.1	
	Average surface area of farms (ha)			12		

Bijlage 4 Zuidoost-Engeland in vogelvlucht: feiten en cijfers

<p>Ligging</p> <p>Land: Groot Britannië Regio: South East</p>																					
<p>Oppervlakte</p> <p>19096 km²</p> <ul style="list-style-type: none"> • 80% van oppervlakte is rural • Ca. 40% is beschermd: Area of outstanding beauty, Green Belt of Site of Special Scientific Interest • 6500 km² is Area of Outstanding Beauty of heeft de status van Nationaal park 																					
<p>Inwoners (2005) 8 200 000 (13,6% van UK)</p>	<p>Tussen 1982 en 2002 groeit de populatie met 10,5% (2X zo snel als het UK gemiddelde) De leeftijdsopbouw varieert. In East en West Sussex, Isle of Wight relatief veel ouderen. In Berkshire, Buckinghamshire en Oxfordshire is het aantal gepensioneerden bijzonder laag.</p>																				
<p>Gross Value Added (GVA) 2004 £158,2 miljard (15,3% van het UK –totaal)</p> <p><i>*GVA measures the contribution to the economy of each individual producer, industry or sector in the UK. In summary: GVA + taxes on products – subsidies on products = Gross Domestic Product (GDP).</i></p>	<p>Belangrijkste sectoren Real Estate, Renting and Business Activities: £46.4 miljard Manufacturing: £17.6 miljard Wholesale and Retail Trade: £20.0 miljard Transport, Storage and Communication: £13.4 miljard</p> <p>De primaire sector draagt 0,8% bij aan GVA (UK 1,2%) De secundaire sector 22,9% (UK 27,4%) De tertiaire sector 76,2% (UK 71,4%)</p>																				
<p>Inkomen per hoofd (2004)</p>	<p>£ 14 700 (14% boven het UK gemiddelde)</p>																				
<p>Werkgelegenheid Beroepsdeelneming: 80% (2002) (mannen 85,1%, vrouwen 74,5%) Werkeloosheid: 4,4% (2006)</p>	<p>Belangrijkste sectoren (2005)</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Aantal werknemers</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Agriculture</td> <td>40400</td> </tr> <tr> <td>Energy & Water</td> <td>20400</td> </tr> <tr> <td>Manufacturing</td> <td>330200</td> </tr> <tr> <td>Construction</td> <td>162700</td> </tr> <tr> <td>Distribution, Hotel & Restaurants</td> <td>963600</td> </tr> <tr> <td>Transport & Communications</td> <td>227700</td> </tr> <tr> <td>Banking, Finance & Insurance</td> <td>894400</td> </tr> <tr> <td>Public Administration, Health & education</td> <td>924800</td> </tr> <tr> <td>Other services</td> <td>197500</td> </tr> </tbody> </table>		Aantal werknemers	Agriculture	40400	Energy & Water	20400	Manufacturing	330200	Construction	162700	Distribution, Hotel & Restaurants	963600	Transport & Communications	227700	Banking, Finance & Insurance	894400	Public Administration, Health & education	924800	Other services	197500
	Aantal werknemers																				
Agriculture	40400																				
Energy & Water	20400																				
Manufacturing	330200																				
Construction	162700																				
Distribution, Hotel & Restaurants	963600																				
Transport & Communications	227700																				
Banking, Finance & Insurance	894400																				
Public Administration, Health & education	924800																				
Other services	197500																				

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – vanaf september 2005

WOt-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen. T 0317 – 47 78 44; F 0317 – 42 49 88; E info.wnm@wur.nl

WOt-rapporten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Gref-van Rossum & R. Jochem (2005). Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO*
- 2 *Broek, J.A. van den (2005). Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030*
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005). Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer*
- 4 *Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005). Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1*
- 5 *Ehlert, P.A.I. (2005). Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies*
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006). Verrommeling in Nederland*
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005). Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005*
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005). Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV*
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005). Hotspots floristische biodiversiteit*
- 10 *Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Versteegen (Samenstelling) (2005). Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit*
- 11 *Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005). Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen*
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006). Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering*
- 13 *Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005). Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid*
- 14 *Brouwer, F.M, H. Leneman & R.G. Groeneveld (2007). The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture*
- 15 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005). Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie*
- 16 *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005). Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie*
- 17 *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006). Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer*
- 18 *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006). Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk*
- 19 *Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006). Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau*

- 20 *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006).* Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21 *Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006).* Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22 *Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006).* Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23 *Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006).* Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24 *Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006).* Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25 *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006).* Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieuriichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie.
- 26 *Hoogland, T. & J. Runhaar (2006).* Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27 *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006).* Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28 *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006).* Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw .
- 29 *Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk (2007).* Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
- 30 *Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk (2006).* Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
- 31 *Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum (2006).* Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
- 32 *Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt (2007)*
Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
- 33 *Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte (2006).* Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds
- 34 *Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijtschede (2006).* Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
- 35 *Vader, J. & H. Leneman (redactie) (2006)*
Dragers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 36 *Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007).*
Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap.
- 37 *Gerritsen, A.L., A.J.M. Koomen & J. Kruit (2007).* Landschap ontwikkelen met kwaliteit; een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie
- 38 *Luijt, J. (2007).* Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen.
- 39 *Smits, M.J.W. en F.A.N. van Alebeek, (2007).* Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw; Een literatuurstudie.
- 46 *Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks (2007).* Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling; Essays over de duurzaamheid van het platteland onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de provincie Parma

Wot

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

